

Міхась Кенька: Пераклад рамана Генрыка Жавускага “Лістапад”

(заканчэньне – Том III; пераклад Тома I і Тома II чытайце ў №28 і №29 часопіса)

Анатацыя. Прапаную чытачам часопіса “Культура. Нацыя” заканчэньне пераклада рамана польскага пісьменніка Генрыка Жавускага (1791-1866) “Лістапад”. Гэта гістарычны твор з часоў апошняга караля Польшчы Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Сюжэт разгортваецца на працягу 1760 – 1780 гадоў. Раман цікавы беларускаму чытачу тым, што дзеянне ў ім адбываецца на беларускіх землях – у Нясвіжы, Слуцку і іх ваколіцах, апавядаецца пра лёс двух мясцовых шляхцічаў, братоў Міхала і Людвіка. Адзін з іх быў выхаваны ў старапольскіх, так званых “сармацкіх” традыцыях, другі вырас пад заходнім культурным уплывам, які быў прыўнесены ў Польшчу з Францыі і Германіі.

Ад перакладчыка

“Лістапад” – твор пра даўно мінулыя часы, у ім сустракаецца досыць многа слоў, якія сучаснаму чытачу могуць аказацца незразумелымі, бо сёння яны ўжо не ўжываюцца. Тым не менш без іх нельга абысціся, бо іначай нельга будзе зразумець сам твор, ужыцца ў яго, адчуць атмасферу даўнейшых часоў, спасцігнуць асаблівасці стылю аўтара. Галоўныя героі твора, адукаваныя людзі, займаюць пасады ў установах Вялікага княства Літоўскага. Іх мова насычана юрыдычнымі тэрмінамі, а таксама лацінскімі, французскімі словамі і выразамі, якімі ў тыя часы перасыпала сваю гаворку шляхта, а юрысты і святары асабліва. Твор расказвае пра гістарычныя падзеі, аб якіх мы часам нічога не ведаем, называе прозвішчы, якія нічога нам не гавораць, згадвае пра факты, з’явы, назвы паселішчаў, звесткі пра якія адышлі ў мінулае. Асабліва важна разбірацца ў мностве свецкіх і духоўных званняў, тытулаў, службовых і прыдворных пасадаў у Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім. Прыводзім пералік тых з іх, якія часта ўпамінаюцца ў творы:

Абат – настояцель каталіцкага мужчынскага манастыра, каталіцкі святар.

Аканом – упраўляючы маёнткам.

Асэсар – судовы засядацель.

Ардынат – уладальнік родавага маёнтка, які пераходзіў па спадчыне да старэйшага сына.

Атаман – ваенна-адміністрацыйная пасада ў казацкіх войсках. Разнавіднасці – вайсковы, станічны атаман. Акрамя таго атаманамі называлі кіраўнікоў груповак разбойнікаў.

Афіцыял – судовы чыноўнік.

Баярын – прадстаўнік асабіста вольнага сялянста у Вялікім княстве Літоўскім, які ўладаў зямельным надзелам на ўмовах нясення каралю або буйнаму федалу адміністрацыйных абавязкаў (путныя баяры), або ваеннай службы (панцырныя баяры).

Біскуп – асоба вышэйшага святарскага сану, духоўны чын, які стаіць на чале парафіі (епархіі).

Брыгадзір – званне ў царскім войску ў 18 ст., прамежкавае паміж званнем палкоўніка і генерал-маёра.

Бурмістр – вышэйшая па пасадазе асоба ў гарадскім самакіраванні.

Ваявода – службовая асоба, кіраўнік ваяводства.

Возны – ніжэйшы судовы чыноўнік.

Войскі – службовая асоба, наглядаў за парадкам у паветах. Падчас войнаў, калі шляхта с пакідала маёнткі, назіраў за парадкам у павеце і апекаваўся тымі, хто застаўся ў маёнтках. У Польшчы войскія былі градскія і земскія, у ВКЛ толькі земскія (адзін на павет), якія падпарадкоўваліся старасце павеатавага горада. Пасада войскага ў ВКЛ была і дыгніторскай (прыдворнай).

Войт – галава мігастрата на вёсцы, прадстаўнік феадальнай адміністрацыі.

Гараднічы – галава горада, прызначаўся з ліку мясцовай шляхты.

Гвардыян – кіроўца кляштару ў францысканскіх мніхаў, абіраўся на тры гады.

Гетман, гетман Вялікага княства Літоўскага – вышэйшая вайсковая асоба ў Рэчы Паспалітай і ВКЛ.

Дэпутат – так называўся шляхціч, абраны на сейміку для засядання ў якасці судзі на трыбуналах.

Есаул – вайсковае званне ў казацкім войску.

Зямнін – дробнапамесны федал, які атрымліваў зямлю на ўмовах выканання ваеннай службы ў шляхецкім апалчэнні.

Ігумен – настояцель праваслаўнага мужчынскага манастыра.

Каморнічы – прыдворная пасада пры двары караля або князя, заведваў прыслугай і маёмасцю.

Канонік – каталіцкі святар, адміністрацыйная асоба ў каталіцтве.

Канцлер – канцлер вялікага княства Літоўскага начальнік канцылярыі, член сената Рэчы Паспалітай, займаўся замежнымі справамі. Лічыўся другім міністрам пасля маршалка. Падканцлер – намеснік канцлера. Падканцлер быў захавальнікам дзяржаўных архіўных актаў.

Канюшы – пасада, прыдворнае званне. Наглядаў за прыдворнымі стайнямі.

Камісар – давераная асоба памешчыка, кіраўнік яго маёнтка.

Капелан – вайсковы святар у арміі, святар пры капеле.

Кардынал – другі пасля папы пымскага тытул у іерархіі каталіцкай царквы.

Кардыналы прызначаюцца папам.

Кашавы атаман – кіраўнік вайсковага атрада (каша) у казацкім войску.

Кашталян – прыдворная пасада. Загадваў замкам, выконваў пэўныя судовыя абавязкі.

Крайчы (каронны ці літоўскі) – прыдворны чын, ганаровая пасада.

Ксёндз – каталіцкі святар.

Лаўнік – службовая асоба ў магістраце.

Лоўчы – службовая асоба пры двары, які займаўся арганізацыяй паляванняў.

Маршалак – вышэйшае прыдворнае званне, кіраваў дваром вялікага князя, загадваў прыдворнай вартай і каралеўскай гвардыяй, прызначаў дваран. Былі таксама маршалкі гаспадарскія, павятовыя, дворныя, сеймавыя, дворскія, трыбунальскія, Маршалкамі называлі нават старшых у класах езуіцкіх вучылішчаў. Выбіралі маршалкаў і канфедэраты.

Мечнік – прыдворная пасада ў Польшчы і ВКЛ, у час урачыстасцей нёс перад манархам аголены меч як сімвал вайсковай улады.

Нунцый – пастаянны дыпламатычны прадстаўнік папы рымскага ў другіх краінах.

Падскарбі – службовая асоба ў Польшчы і ВКЛ, дзяржаўны казначэй.

Падстолі – прыдворная пасада ў Польшчы і ВКЛ.

Падчашы – прыдворная пасада ў Польшчы і ВКЛ пры каралеўскіх і княскіх дварах, намеснік стольніка. У ХІХ ст. ганаровае званне. Падчашых прызначаў кароль. каштаваць стравы перад тым, як іх пададуць князю. Пасада лічылася надзвычай ганаровай, яе мелі права насіць толькі прадстаўнікі магнацкіх родаў. Да тытула падчашага дадавалася назва мясцовасці, часам не абавязкова з тагачаснай польскай дзяржавы, але і з яе ранейшых уладанняў.

Пісар – службовая асоба, кіраваў справаводствам, вёў дакументацыю ў судзе.

Пробашч – кіраўнік парафіі, настояцель парафіяльнага касцёла. Парафія – ніжэйшая тэрытарыяльная адзінка, якая аб’ядноўвае каталіцкіх вернікаў, што належаць да пэўнага каталіцкага касцёла, тое, што і прыход. На тэрыторыі парафіі акрамя парафіяльнага (фарнага) касцёла існуюць і філіяльныя касцёлы, капліцы.

Прымас – тытул у каталіцтве, першы сярод біскупаў.

Прэлат – тытул арцыбіскупа, біскупа і канонікаў у каталіцтве.

Прэфект – вышэйшая ўрадавая пасада ў правінцыі, акрузе.

Радца – службовая асоба ў гарадскім самакіраванні.

Рэгент – службовая асоба ў судзе. У павятовым судзе рэгент займаўся разборам спраў, звязаных з уладаннем зямлёй. Другое значэнне гэтага слова – кіраўнік царкоўнага хору.

Рэгіментар – часовы кіраўнік войска, намеснік гетмана, камандуючы войскам шляхты ў часы канфедэрацый.

Сенатар – прадстаўнік невыбіраемай часткі сейму.

Сіндзік – член сінода.

Скарбнік – службовая асоба ў ВКЛ, памочнік падскарбія.

Солтыс – вясковы стараста, намеснік феадала ў вёсцы або памесці, займаўся зборам падаткаў.

Стольнік – прыдворная пасада ў ВКЛ. Загадваў сервіроўкай вялікакняскага стала, кіраваў падстоліямі.

Стражнік (польны, вялікі, павятовы) – прыдворная пасада, прызначаўся гетманам, зацвярджаўся каралём. Па службовай пасадзе павятовыя стражнікі выконвалі паліцэйскія функцыі ў павеце.

Суддзя земскі і градскі – службовая асоба, уваходзіў у склад судовых органаў, выконваў функцыі правасуддзя.

Суфраган – памочнік біскупа.

Харунжы (надворны, павятовы) – ніжэйшы афіцэрскі чын у ВКЛ, шляхецкая прыдворная пасада.

Цівун – служачы ў маёнтку.

Чарнец – тое самае, што і мніх.

Чашнік – прыдворная пасада. Павінен быў наліваць вялікаму князю пітво, якое падносіў падчашы.

Шамбелян – прыдворнае званне, службовая асоба пры двары караля.

Шатны – прыдворны або слуга, які апекаваўся адзеннем і ўзбраеннем свайго гаспадара.

І яшчэ некалькі тлумачэнняў, важных для разумення твора:

Шляхціч – прадстаўнік прывілеяванага саслоўя ў Польшчы, ВКЛ у 13 – пачатку 20 ст., дваранін. Кармазынавы шляхціч – выхадзец з найбольш старадаўніх магнацкіх родаў. Кармазынавыя (чырвоныя) жупаны насіла старая польская шляхта.

Статут Вялікага Княства Літоўскага – збор законаў Вялікага Княства Літоўскага, які складаў прававую аснову дзяржавы. Першы Статут, які складаецца з 13 раздзелаў (283 артыкулаў) быў выдадзены ў 1529 годзе. Статут рэгламентаваў пытанні грамадзянскага, крымінальнага і працэсуальнага права. Другі Статут быў выдадзены ў 1566 годзе і адлюстроўваў сацыяльна-эканамічныя і палітычныя змены. Трэці Статут быў выдадзены ў 1588 годзе і дзейнічаў на тэрыторыі ВКЛ да поўнай яго адмены ў 1840 годзе.

Сейм – вышэйшы прадстаўнічы орган у Рэчы Паспалітай, які вырашаў найбольш важныя дзяржаўныя справы, выбіраў караля. Сеймікі – мясцовыя сходы шляхты, для абмеркавання спраў павеатаў, а таксама для выбару дэпутатаў на агульны (вальны) сейм.

Канфедэрацыя – часовая вайсковая арганізацыя, кая ўтваралася для таго, каб падтрымаць пэўныя палітычныя патрабаванні. Барская канфедэрацыя, пра якую будзе далей часта згадвацца – ваенна-палітычнае згуртаванне шляхты і магнатаў, якое выступіла супраць караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага і царскай Расіі ў 1768 – 1772 гг., была заснавана 29 лютага 1768 года ў горадзе Бар на Украіне. Канфедэраты выступалі супраць ураўнення ў правах з католікамі так званых дысідэнтаў (праваслаўных і пратэстантаў), якое было зроблена па прапанове Расіі. Для падаўлення канфедэратаў былі ўведзены царскія войскі. Паўстанне канфедэратаў супала па часе з паўстаннем украінскіх сялян, названага пазней каліеўшчынай. Канфедэраты пачалі ўзброеную барацьбу, у якой яны спадзяваліся на дапамогу Францыі і Турцыі. Францыя пасылала сваіх ваенных саветнікаў і грашовую дапамогу. Турцыя абвясціла вайну Расіі. Кіраўнічым органам канфедэрацыі была Генеральная рада з цэнтрам у г. Прэшаў у Славакіі. У межах Вялікага княства Літоўскага як яе частка дзейнічала так званая літоўская канфедэрацыя, якую ўзначальваў маршалак Міхал Пац. У 1771 г. войска канфедэратаў пад кіраўніцтвам М. Агінскага было разбіта А. Суворавым пад Сталовічамі (каля Баранавіч). Барская канфедэрацыя садзейнічала першаму падзелу Польшчы паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй. Многія канфедэраты пасля падаўлення ўзброеных дзеянняў былі сасланы ў Сібір на катаргу. У тэксце згадваецца далей таксама і пра Таргавіцкую канфедэрацыю 1792 года, якая стала прычынай другога падзелу Рэчы Паспалітай (Польскай дзяржавы, у якую ўваходзіла так званая Карона – з польскімі і ўкраінскімі землямі, і Вялікае княства Літоўскае – з беларускімі і літоўскімі землямі).

Радзівіл Караль Станіслаў (Пане Каханку), (1734 – 1790), – князь, сын Міхаіла Казіміра Радзівіла (Рыбанькі) і Францыскі Уршулі, апошняй з князёў Вішнявецкіх. Прадстаўнік аднаго са старадаўніх магнацкіх родаў. Міфічным заснавальнікам роду Радзівілаў лічыўся язычніцкі жрэц Ліздзейка. Пане Каханку – мянушка, дадзеная князю, яна звязана з ягонай звычайкай часта ўжываць у гаворцы ветлівы зварот “пане каханку”. Многія з Радзівілаў мелі такія мянушкі, якія дадаваліся да іх прозвішчаў, па іх князёў Радзівілаў адрознівалі аднаго ад другога. Звязана гэта з тым, што ў родзе Радзівілаў была традыцыя даваць першынецу ў сям’і імя Мікалай. Так аказалася, што ў іх генеалогіі аказалася некалькі Мікалаяў Радзівілаў. Таму кожны атрымаў нейкую мянушку: Чорны, Руды, Сіротка, Пярун ... Потым мянушку атрымалі Міхаіл, празваны Рыбанька, і Караль Станіслаў. Мечнік літоўскі з 1752 г, віленскі ваявода ў 1762- 1764 гг. Выступаў як праціўнік караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага. У 1769-72 быў генеральным маршалкам Радамскай канфедэрацыі, удзельнічаў у Барскай канфедэрацыі, пасля яе быў у эміграцыі да 1777 г., пасля вяртання прымірыўся з каралём. Уладаў шматлікімі маёнткамі на тэрыторыі Польшчы, Украіны і Беларусі, сярод якіх Бялая, Біржы, Капыль, Слуцк. Меў

рэзідэнцыю ў Нясвіжы, заснаваў там прыдворны тэатр і аркестр. У летняй рэзідэнцыі Альба пад Нясвіжам пабудаваў бутафорскую вёску, у якой сам лічыўся войтам, а прыдворныя (альбанская кампанія) – сялянамі. Вызначаўся крутым норавам, але быў папулярны сярод дробнай шляхты. Заўжды стараўся паказваць сябе патрыётам Вялікага княства Літоўскага. Персанаж шэрагу літаратурных твораў, у тым ліку Г. Жавускага, І. Крашэўскага, Ю. Славацкага, І. Ходзькі.

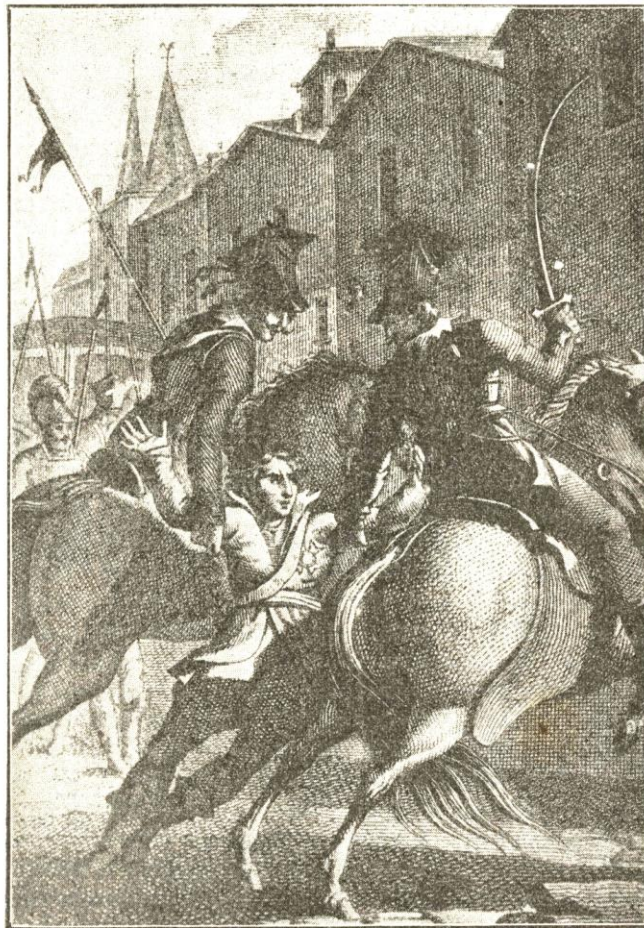
Панятоўскі – апошні польскі кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі (1764-1798). Панятоўскі нарадзіўся ў маёнтку Воўчын пад Брэстам, паходзіў з са шляхты, з 1755 г. меў званне стольніка Вялікага княства Літоўскага. У 1764 г. абраны каралём пры падтрымцы расійскай імператрыцы Кацярыны II. Радзівілы былі супраць абрання Панятоўскага каралём, стаялі ў апазіцыі да яго. Стольнік у вуснах канфедэратаў – абразлівая мянушка. Панятоўскі паходзіў з роду на той час небагатай шляхты і стараўся схаваць гэта, хадзіла нават легенда пра італьянскае паходжанне Панятоўскіх ад роду Тарэлі.

Міхась Кенька

Ад рэдакцыі: У 30-м нумары друкуецца заканчэньне рамана. I-шы і II-гі тамы рамана апублікаваны ў 28-м і 29-м нумарах часопіса “Культура. Нацыя” (№28, лістапад 2021, с.184-238; №29, красавік 2022, с.252-411).

ТОМ III, раман Генрыка Жавускага “Лістапад”
(пераклад Міхася Кенькі)

Porwanie króla Stanisława Augusta przez konfederatów barskich.

I. Паездка ў Варшаву

Атрад пад кіраўніцтвам войскага раніцой рушыў у бок Карэліч і быў там праз тры дні. Ім пашчасціла. Іх вітаў пан Павел Пжацлаўскі, слонімскі чэснік, сівы стары, які з-за ўзросту не мог быць з канфедэратамі, але служыў ім як мог. Адразу пасля разгрому пад Сталовічамі ён пасяліўся ў Карэлічах і, паводле дамовы з панам Мікалаем Анкутам, генеральным распарадчыкам гэтых радзівілаўскіх уладанняў,

спрыяў тым, хто выжыў, уцекачам, якія разбегліся па лясках, дапамагаў ім без рызыкі быць схопленымі дабрацца да сваіх дамоў, непрыкметна абмінуць пасткі, якія расставілі ім прыхільнікі караля. Такім чынам і харунжы, і спадарожнікі войскага вярнуліся ў свае гнёзды. Сам войскі, па-ранейшаму ўстойлівы ў сваім намеры далучыцца да канфедэрацыі, якая змагалася ў кракаўскім ваяводстве, склаў у Карэлічах завяшчанне, якое падпісалі пан чэснік і Анкута, а ў харунжага папрасіў дазволу назваць яго гарантам завяшчання. Маёмасць, атрыманую ад бацькі, без усялякіх юрыдычных фармальнасцей ён перадаў роднаму брату, свайму натуральнаму спадчынніку, заявіўшы, што ні пра што не шкадуе, нічога не мае супраць яго: нават калі б яго чым-небудзь пакрыўдзіў брат, ён бы прабачыў яму ад усяго сэрца, просячы яго дараваць адзін аднаму, калі і ён чымсьці пакрыўдзіў яго, чаго, аднак, не можа ўспомніць. А сваімі капіталамі, якія нажыў уласнай працай, ён распарадзіўся іначай, размеркаваў іх толькі па ўласных схільнасцях. Так, ён зрабіў значны падарунак пану Яну Вазгірду. Перадаў некаторыя сумы слоніўскім дамініканам і бернардзінам, каб яны клапаціліся пра яго душу. Скалубу забяспечыў прыстойны кусок хлеба. Не забыўся ні пра Буньчукевіча, ні пра іншых слуг. Вяртаючыся ў сваю вотчыну пад Слонім, у Гародні пан войскі склаў гэты свой запячатаны тэстамэнт. Заможны шляхціч, ён, акрамя капіталу, які меў у радзівілаўскім скарбе і якім распарадзіўся ў сваім тэстаменце, меў некалькі дзясяткаў тысяч. Гэтую суму ён сабраў і абмяняў на золата, дзеля таго, каб яе можна было ўзяць з сабой. Набіў ім тры кашалі, якімі падперазаліся Буньчукевіч і Скалуба. У сваім маёнтку ён знайшоў некалькі тысяч гатовых грошай у вернага аканома. Грошы ён забраў з сабой. А тым добром, што было ў гаспадарцы, ён надзяліў арандаваную шляхту. Свайму аканому даў фальварак у пажыццёвае ўладанне, пакінуў падрабязнае распараджэнне, каб у выпадку смерці аканома, фальварак перайшоў да яго спадчыннікаў. На словах папрасіў аканома, каб ён працягваў даглядаць за маёмасцю з такой жа дбайнасцю. Такім чынам, выканаўшы абавязкі, зрабіць якія лічыў як хрысціянін і ўладар маёмасці, ён пачаў выпраўляцца ў далёкую дарогу.

Ён выбраў непрыкметную, але добра абладжаную брычку, загадаў запрэгчы ў яе чатырох коней, таксама нявідных з сябе, але цягавітых, і на трынаццатым тыдні пасля бою на Сталовіцкай зямлі пакінуў Літву. Скалуба і Буньчукевіч кіравалі па чарзе. Ехалі ўжо не па лясках, а па вялікай Варшаўскай шашы. Тыя, хто ехаў па вялікай дарозе, усё ж менш узбуджалі падазрэнне. Шкадуючы сваіх коней і баючыся паспешлівасці, каб не выклікаць падазрэнне, яны праязджалі толькі некалькі міль у дзень, каб коні не змарыліся. Абрануты ў сярмяжную свету, Міхал паўсюль змешваўся з гандлёвай шляхтай, якую можна было сустрэць на кожным кірмашы ў Кароне і Літве.

Яны былі ўсяго ў некалькіх мілях ад Варшавы, калі спыніліся значаваць. Зайшлі ў прасторную карчму пры вялікай дарозе. Там стаяла шмат вазоў, нагружаных рознай

ежай, якія на наступны дзень павінны былі выехаць на Варшаву. Міхал у карчме завёў знаёмства з падляшскім шляхціцам, які гандляваў свінным тлушчам з Варшавай. У яго было з гэтым таварам дзесяць вазоў. Войскі параіўся са Скалубам, потым запрасіў шляхціца на куфаль піва, як літоўскі свіны гандляр свінога гандляра з Падляшша. Пагаманілі. Па часе войскі зрабіў яму такую прапанову:

– Брат мой, я лічу, што мы з адной гільдыі: я паслаў перад сабой дзесяць вазоў свінога сала, якія чакаюць мяне ў Варшаве. Іх у вас з сабой два: калі дамовіцца, што ты іх мне прадасі, то будзе круглы тузін, лічба шчаслівая, оптам можна прадаць лягчэй.

– Шаноўны мой, ты ж таксама купец, з вопыту ведаеш, што мы, гандляры, і кашулю скінем са спіны, пакуль нам за гэта добра плацяць. Скажу адкрыта, пане, што мне зручней пешшу вярнуцца напраткі ў Мардаў, дзе ў мяне ёсць кавалак спадчыннай зямлі, чым ехаць у Варшаву. Забірай тады і вазы. Мая саланіна на тваіх вазах не змесціцца.

– І я згодны на гэта, калі за вазы і коней дорага не возьмеш.

– Васпан павінен ведаць гэтыя рэчы напамяць. Заплаці мне за кожны воз саланіны па восемсот золотых, а за чатырох коней па дзвесце золотых за кожнага. Коні не старыя, ад чатырох гадоў да пятага. Можаш паглядзець у зубы, каб напавер не браць. Усяго дзве тысячы чатырыста золотых. Як толькі я табе ўсё прадам, то са сваім чаляднікам, такім жа шляхціцам, як і я, з Мардава, з бізуном у руцэ вярнуся да сваёй бабы.

Тут Скалуба далучыўся да размовы:

– Акрамя таго, яшчэ невядома, як вам удасца добра прадаць саланіну ў Варшаве, яе шмат цяпер вязуць з Літвы.

– Васпан, калі добры тавар, то ён знойдзе пакупніка. І твой пан не будзе таргавацца са мной, бо ведае, што прадасць і сваё і маё. Што тычыцца прыбыткаў, то я загадзя вырашыў, што без гэтага не вярнуся з Варшавы.

Гандляваць дык гандляваць! Шляхціц скінуў сто золотых, але паставіў умову, што пачастунак на развітанне будзе за кошт купца. Войскі адлічыў падляшскаму купцу дзве тысячы трыста золотых. Скалуба як памочнік адразу зацікавіўся коньмі і вазамі: паставіў іх да сваіх, а потым вярнуўся ў карчму. Войскі загадаў паставіць на стол анісаўку, гарнец піва і міску яечні. Гандляр з Падляшша паклікаў да стала сваіх чаляднікаў, а войскі сваіх двух слуг і ўсе яны пачалі гуляць. Усё ішло гладка, але пан Чэслаў піў толькі піва ды і яго не ўжываў занадта многа, таму па знаку, які яму даў Скалуба, пайшоў за ім у залу.

– Чэславе, – сказаў яму сам-насам Скалуба, – кладзіся спаць і спі, бо з досвіткам ты з гэтымі двума вазамі паедзеш наперад, а мы цябе дагонім. Добрай ночы, а я вярнуся, бо павінен дапамагчы частаваць падляшскіх братоў.

Так і сталася: Чэслаў лёг побач з коньмі, а Скалуба і пан войскі балявалі разам з купцамі. За размовай яны даведаліся, што шляхціц, якога звалі Ляхніцкі, быў

кліентам пана Кучынскага, драгічынскага падкаморыя, гаспадара, якога вельмі паважаў князь ваявода Радзівіл. Ён спрыяў барскай канфедэрацыі. На світанні гулякі добра нападпітку пайшлі спаць. Скалуба дапамог войскаму распрануцца і легчы на брычку, а сам, успомніўшы сваё, разбудзіў Чэслава, пасадзіў яго на толькі што купленых коней і накіраваў на вялікую дарогу ў Варшаву. Потым лёг спаць на тым самым месцы, якое толькі што займаў пан Чэслаў.

І войскі, і Скалуба прачнуліся задоўга да дзесяці гадзін раніцы: хацелі развітацца з панам Ляхніцкім, але ён і яго чаляднік ужо дзве гадзіны ішлі ў бок Падляшша. Пусціліся ў дарогу і самі. Чэслаў апераджаў іх на некалькі гадзін, але ён ехаў паволі. Таму перад вечарам дагналі яго за вярсту ад Прагі, прадмесця Варшавы. Заначавалі там і зноў адправілі Чэслава ўперад, а самі, адпачыўшы некалькі гадзін, далучыліся да яго на ўскраіне Прагі. Разам пасяліліся ў яўрэйскай хаце. Паставілі на двары коней і брычку. Войскі даручыў продаж тавару Скалубе, узяў світку і дзесятак злотых у кішэню, і як звычайны гандляр пешшу перайшоў мост, што злучае Варшаву з Прагай. Рушыў па Беднарскай вуліцы ў тую сталіцу, дзе ён вучыўся два гады, і якую пакінуў у дзяцінстве.

Было ўжо пасля дзесяці. Войскі не баяўся ніякай непажаданай сустрэчы. У Варшаве не было нікога з тых, з кім ён быў блізкі, а што да тых, каго ён ведаў шмат гадоў таму, то ён быў такі сівы, такі стары, што яго пазналі б хіба пасля таго, як назваў бы сваё імя.

Ён увайшоў у Кракаўскае Прадмесце. Ubачыў мноства англійскіх карэт, мноства лёкаяў у раззалачоных ліўрэх, мноства гербаў на фасадах. Усё гэта ўразіла яго не столькі пышнасцю, колькі пераўтварэннем нацыянальных звычаяў на чужы ўзор. Ён з пагардай кінуў позірк на гэтую выставу раскошы, якая прадвяшчала падзенне краіны і спараджала няшчасце, якое заўсёды нараджаецца побач з раскошай. Нідзе болей ён не бачыў такой беднасці. Жабракі хадзілі не толькі ў лахманах. На кожным кроку ён сустракаў людзей, якія былі някепска апранутыя, але працягвалі руку за падаяннем.

Ubачыў касцёл Святога Крыжа, дзе ўжо стаяла некалькі карэт. Ён увайшоў у касцёл і там, бедна апрануты, змяшаўся з сапраўды беднымі, якія, уклечыўшы перад галоўным алтаром, выказалі абьякавасць і пагарду магутным ля ног Таго, Хто называе сябе бацькам бедных і якому, знаходзячыся на зямлі, не было дзе прыхіліць галаву. Заглыблены ў малітву, ён не патрабаваў ад Бога нічога для сябе, уся яго малітва была цесным яднаннем уласнай волі з воляй свайго Творцы і яго Збаўцы. Ён адчуў спакой у сэрцы, нейкую асалоду душы, якую Бог рэдка дае нават сваім верным слугам. Неўзабаве нейкі шум абудзіў яго. Двое камердынераў, багата апранутых, пачалі расштурхоўваць людзей, хоць мітусні ў касцёле не было. Адзін з іх нёс невялікі дыван, другі – раскладное крэсла. Разгарнулі дыван і паставілі крэсла. Войскі, зірнуўшы на іх, пазнаў колеры Стравінскіх і герб свайго роду. Сэрца яго моцна забілася, калі ён убачыў тую самую Зосю, якую кахаў, на якую

доўга глядзеў, як на дадзенаую яму Богам спадарожніцу жыцця, вобраз якой дагэтуль не згас у ягоным сэрцы. Вёў яе за руку нейкі прыдворны пан. Яшчэ малады а ўжо зорка Белага Арла зіхацела на яго грудзях, і вочы яго ганарліва пазіралі на людзей, якія саступалі яму дарогу.

Зося была прыгажэй, чым калі-небудзь, і ўсе, хто быў у касцёле, кідалі на яе захопленыя позіркi.

За ёй ішоў паж. Ён выступіў наперад і падаў пані малітоўнік для набажэнства. Яна, лёгкім кіўком галавы і ўсмешкай, поўнай любасці выказала падзяку свайму пажу, укланчыла перад вялікім алтаром, падняла ў неба свае сапфіравыя вочы. Потым села і пачала маліцца.

Яе кавалер, нават не перажагнаўся на ўваходзе, стаў за пару крокаў ззаду, дастаў з кішэні ларнет, праз яго кідаў погляды ва ўсе куткі касцёла да таго часу, пакуль не падышоў да яго малады чалавек, заслужаны, таксама з ордэнам, хоць і ніжэйшым, які яго вітаў ліслівым паклонам. Кавалер ордэна Белага Арла, абмяняўшыся з ім некалькімі словамі, абапёрся на яго плячо, абодва падаліся назад і пачалі размаўляць адзін з адным, перапыняючы дыялог частым і гучным смехам.

Зося шчыра малілася, і часам сляза набягала на яе вочы, кацілася па шчоках. Войскі не мог адарваць вачэй ад той, якая назаўжды пазбавіла яго шчасця. Уздыхнуў і так пра сябе сказаў:

– Божа мой! Брат забыўся на ўсе свае абавязкі, адабраў у Зосі брата, у бацькаў - гонар і пашану, і цяпер ён прыставіў да яе вяльможу, які непрыстойна паводзіць сябе перад Богам. Калі б, як бы там ні было, ты была маёй, хіба я ўсюды, і асабліва ў доме Божым не быў бы тваім неадступным спадарожнікам? Але, Зося! Я ўбачыў, як слёзы цякуць па тваім твары! Нягледзячы ні на што, ты павінна быць шчаслівай. Але не! Слёзы – гэта як мімалётны напамін аб тваім старым бацьку, тваім сямейным доме. Па той усмешцы, якой ты падзякавала свайму пажу, я бачу, што гэтыя слёзы высушыць вялікі свет. Але будзь шчаслівая, Зося, ты ўжо страчана для мяне назаўжды. Мне ўжо нават думаць пра цябе нельга. Няхай Бог цябе ні за мяне, ні за твайго дабрачыннага бацьку не карае! Будзь шчаслівая, Зося!

Войскі таропка выйшаў з касцёла. Блукаў па горадзе без мэты, не звяртаючы ўвагі ні на заўсёдны шум горада, ні на глупства натоўпу, на нахабства слуг, на гэтыя замежныя касцюмы, якія панадзявалі моднікі сталіцы, якія забыліся пра сваю нацыянальнасць. Ён часам сустракаў і кунтушовых шляхціцаў, якія выглядалі як госці сярод прэста апранутых жыхароў горада. З увагай разглядаў гербы на палацавых фасадах. Пастараўся ак мага хутчэй мінуць палац, які паводле герба з чорным арлом на ім мог быць Радзівілаўскім. Ён баяўся выпадкова сустрэць якога-небудзь слугу князя ваяводы. У Варшаве ён хацеў быць для ўсіх чужым. Але прыстанавіўся каля жалезнай брамы перад палацам, як відаць, нядаўна пабудаваным. На ім былі злітыя гербы Стравінскіх і Куніцкіх. Вось яно, – сказаў ён сабе, – жытло майго брата і ягонай жонкі. А што, каб я ўвайшоў у яго, даказаў

брату, што супраць яго нічога не маю, што я забыўся пра шкоду, якую ён прычыніў мне? Гэта быў бы вельмі хрысціянскі крок з майго боку. Ён бы добра прыняў мяне. Але не, я буду для яго толькі падставай для згрызот сумлення, яму будзе непрыемна бачыць мяне. Гэта чалавек не без сумлення, заўсёды быў высакародным. Лепш абысці яго, ён, можа быць, сам больш няшчасны, чым я. Але я табе, брат, дарую ўсё - будзь шчаслівы!

Некалькі гадзін ён быў на нагах, стаміўся і збіраўся шукаць непрыкметнае месца, дзе можна было б пасядзець, падсілкавацца. Каля манастыра капуцынаў ён убачыў уперадзе нейкага шляхціца ў панашаным кунтушовым мундзіры. Ён ішоў, хістаючыся. Параўняўшыся з ім, ён убачыў, што ў яго на ілбе павязка. Войскі не мог зірнуць на яго твар, але ў яго рухах адчуў нешта знаёмае, Калі ж чалавек азірнуўся, войскі ўбачыў нейкае падабенства з Вазгірдам. Але ж у Вазгірда былі велізарныя вусы, з якімі ён ні за што ў свеце не расстаўся б. Войскі не адважыўся загаварыць, але тут незнаёмец сам падыйшоў да яго, узяў пад руку і прашаптаў яму на вуха:

– Ці не праўда, Міхась, мяне нялёгка пазнаць?

– Ах, гэта ты, мой дарагі Ясю!

– Якая шчаслівая выпадковасць! Як я бачу, ты вольна ходзіш па вуліцах сталіцы. Дзе ты начуеш?

– У Празе, дзе чакае твой Скалуба, які з ласкі тваёй выбавіў мяне ад бяды. Ён прадае сала. Я стаў гандлярком для таго, каб дабрацца да сюды.

– Скажы мне, Міхась, што ты думаеш рабіць цяпер?

– Вось я пакутую ад голаду, бо абышоў нагамі ледзь не ўсю Варшаву. Шукаю сціплы абед, прыдатны для майго адзення.

– Я запрашаю цябе на вячэру.

– А куды?

– Да сябе: я ўжо тры дні жыву і абедаю у старой удавы капуцынскага бляхара, з сынам якой таксама сябрую. Сын яе, гэта шаноўны канфедэрат, шляхціц і нават таварыш па харугве літоўскага падкаморыя, ён даў мне ліст да сваёй маці, якая жыве ў гэтым Садоме. Ёй бы жыць у нас. Пойдзем, у нас будзе шляхецкі абед, і мы будзем есці яго без лішніх сведкаў.

Вазгірд прывёў Міхала да патрэбнага будынка, адкрыў дзверы. Яны падняліся на самы верх, на гарышча. Там Вазгірд прывітаў бабульку, якая сядзела і вязала панчошку, і сказаў:

– Пані, я хачу пазнаёміць вас з маім былым сябрам, такім самым ліцвінам, як і я. Ён гандлюе салам, першы раз у Варшаве. Яму далёка вяртацца ў Прагу і я запрасіў яго на абед да нас. Трэба пастарацца, каб ён не быў галодным. Вось некалькі злотых, але каб абед быў гатовы, таму што мы абодва галодныя.

– А ну, васпан мой, – адказала старая, – прапусціце госця сюды. Хай пан сядзе за стол на маё месца, а я дзе-небудзь прыткнуся.

– Мяне клічуць Порай, – сказаў войскі.

На самай справе гербам з такой назвай ён запячатваў свае пісьмы.

Старая, нізка кланяючыся, адкрыла шафу, дастала з яго бутэльку гарэлкі і талерку з вяндрлінай, паставіла на стол, а сама выйшла разаграваць ужо гатовы абед.

Войскі за гарэлкай пачаў быў распыты, але Вазгірד перапыніў яго:

– Пасля абеду бабця сядзе адсюль. Мы ўсё раскажам адзін аднаму як застанемся адны.

Прыйшла старая з абедам, сябры селі за стол. Яна чакала, а госці, ветліва гаварылі толькі з ёю, не выяўлялі свайго нецярпення, каб застацца адным. Але калі старая вынесла недаедзенае, абодва госці, седзячы адзін каля аднаго пад акном на гарышчы, пачалі адкрываць адзін аднаму душы. Войскі раскажаў пра ўсе падрабязнасці свайго амаль цудоўнага вызвалення, потым паходу па лесе, перш чым дабраўся да Карэліч, і не забыўся пра паездку ў Варшаву.

– Ну што? Хіба мой Скалуба не маладзец? Ён здорава ўсё зрабіў. Калі я яго ўбачу, то нап'юся з ім.

– Я прышлю яго табе сёння ўвечары.

– Добра, але я пасля світання адашлю яго назад. Я табе прызнаюся, што калі б я не ведаў, наколькі ты яму патрэбны, не адпусціў бы. Я сумаваў па ім. Тут у мяне слугі няма, а ў атрадзе ёсць. Той верна служыць і даглядае маіх коней, але чужы мне. Я не магу неяк здружыцца з ім. Ён робіць тое, што робіць, гэта праўда, але ён не гаваркі, і не разумее, калі я жартую, не так, як Скалуба, каторы нават рот не закрывае. А ці не надакучыў ён табе часам, пан Міхал?

– Куды там! Я люблю яго як сябра.

– Гэта добра! Той каштанавы конь, якога я займеў з тваёй ласкі і які вывёў мяне са Сталовічаў, аддзякаваў мне ў бітве пры Ланцкароне. Перад намі разарваўся снарад, мы абодва ўпалі, толькі я ўстаў, а ён застаўся ляжаць.

— Як ідуць твае справы ў Малапольшчы?

– Ці я ведаю? Разумныя людзі кажуць, што нашы справы дрэнь, але я гэтага не бачу. Праўда, многім давялося пакутаваць ад галечы. Пан Міхал, амаль дваццаць тыдняў, як мы рассталіся, ды яшчэ адкідаючы той тыдзень, што я жыву ў Варшаве, і падарожжа да яе, я на ўсім шляху ад Сталовіч да Непаломіцы амаль кожны дзень мог адправіцца да Святой Тройцы. Пан Сава быў забіты, пан Шыц трапіў у палон, але ў нас ёсць пан Валеўскі, пан Жэвускі, літоўскі харунжы, пан Дзяржаноўскі, пан Зарэмба, пан Дэмюлер, хаця і невядома, які з яго чорта шляхціц, бо ён француз. Але шляхетны! З шабляй абыходзіцца хвацка. А над усімі пан Казімір Пулаўскі, з якім і баязлівец павінен быць адважным. Дык навошта ж нам апускаць рукі? Толькі кепска, што нашага князя трымаюць у Прошовіцах. Ён хацеў бы ваяваць, а яму загадалі служыць. А ты ведаеш, як нам, ліцвінам, без яго кепска. Што б ні здарылася, ён заўсёды кажа: – На лепшае, пане каханку!

– Навошта ты падаўся сюды, пане Яне?

– Навошта! А чаму ты не пытаеш, куды дзеліся мае вусы, якім уся Літва зайздросціла, якіх я за саноўніцтва не аддаў бы? Бо ты ведаеш, пан Міхал, як я іх шанаваў. Калі я іх зноў адгадую? І ўсё ж я паклаў гэтыя вусы, гэты мой скарб, на алтар Айчыны,

– Ты не паверыш, як я хачу пра гэта ўведаць.

– Вось генеральства вырашыла выклікаць караля да сябе, каб ён сам стаў на чале канфедэрацыі, з пагрозай, што, калі ён не стане, яго адлучаць ад кароны за невыкананне дамоўленасцяў канвентаў. Спачатку адвакатаў выклікалі, каб параіцца. І што аказалася? Выклік трэба ўручыць прама ў рукі, як каралю. Не мне табе казаць пра гэта, бо законы ты ведаеш напамяць.

– Што ж далей?

– Пачакай, зараз уведаеш! Пан Пулаўскі сабраў нас з дзясяткамі, але такіх, мужнасць якіх ён выпрабаваў, і такую завёў казань:

– Пань-браты, хто з вас хоча ўзяцца перадаць гэтую паперу ў рукі каралю? Але я не магу не сказаць, што, калі яго зловяць, то можна паплаціцца жыццём. Я быў адзіны ліцвін паміж імі. А з кароннай шляхты ніхто не хацеў брацца. Зразумела, справа ненадзейная. Гонар правінцыі не даў мне адступіцца. – Я бяру гэта на сябе, – азваўся я.

Пан Пулаўскі сардэчна абняў мяне. Прызнаюся табе, пан Міхал, што пасля ў мяне была немалая спакуса неяк адступіць, але ж я даў слова. Ганьба ж будзе! Я пайшоў на споведзь да святара Марэка, і адразу супакоіўся. Вось табе той выклік, прачытай яго.

Войскі пачаў чытаць з найвялікшай увагай, потым сказаў:

– Усё так, прыгожы выклік, грунтоўны, заснаваны на законе, за ўсё сваё жыццё нічога прыгажэйшага ў сваім жыцці я не чытаў. Я пазнаю пярэ панна Богуша, ён адзін у нас на нешта падобнае здатны. А якое глыбокае веданне нашага права! Калі ласка, кажы далей!

– Пан Казімір з вока на вока даў мне наказ і нават пісьмовы спіс грамадзян, да якіх я па дарозе павінен быў пад'ехаць, але напісаны на таёмнай мове. Ён даў мне ключ да яе. Яны забяспечылі мой пераезд, таму што, як паказваюць падзеі, акрамя Варшавы, ва ўсіх правінцыях шляхта не падтрымлівае былога літоўскага стольніка. І тыя ж людзі, якія дапамаглі мне трапіць у сталіцу, дапамогуць і тады, калі мне пашчасціць вяртацца з галавой на плячах. Але, як бачыш, прыйшлося вусы згальціць, каб на мяне сустрэчныя ўвагі не звярталі, а свае падвойныя шрамы на лбе прыкрыць чорнай павязкай.

- Усё гэта добра, пане Яне. Толькі ўся справа ў тым, што ў вас павінны быць тры сведкі са шляхты, калі вы падасце пазоў каралю, інакш яны могуць абскардзіць яго.

- Бач ты! Мне гэта і ў галаву не прыходзіла.

– Пане, неабходна, каб гэты пазоў быў ускладзены на караля, які б лёс ні спасціг яго. Няма сумневу, што кароль пазоў прачытае і неадкладна загадае схаліць

нахабніка. Але тут гаворка ідзе не пра смерць, а пра тое, каб уручэнне пазова было даказана. Калі ж ты пойдзеш на эшафот, хто засведчыць твой пазоў?

– Можна ісці на заклад, што кароль гэтага пазову чытаць не будзе. Учора я быў сведкам таго, як на выхадзе з касцёла, каралю было пададзена шмат прашэнняў. Ён толькі некалькі прачытаў, а астатнія аддаў камергеру.

– Паслухай, пане, ты ж ведаеш, што я юрыст, мне гэтую рэч належыць ведаць. Прыдворнаму па законе не забароняць падаваць пазоў каралю, важна, каб ён быў пакладзены яму на стол. Я лепш, чым ты, падам пазоў каралю, і ў мяне будзе тры сведкі з радавітай шляхты: ты, Скалуба і Буньчукевіч. Кожнаму з вас я дам копію пазову, калі б, не дай бог, на мяне напалі. Між іншым, я ўручу каралю пазоў накшталт прашэння, а вы, калі мяне выкрадуць, бяжыце з усіх ног, да сваіх, каб даць паказанні пра тое, што вы чулі і бачылі.

– Я павінен падвргаць цябе такой небяспецы?

– Справа не ўва мне, не ў табе, а ў тым, каб воля генерала была выкананая. Як грамадзянін я патрабую гэтага ад цябе, пакуль ты не стаў прэрэчыць.

– У цябе больш розуму, пан Міхал. Але памятай: калі кароль забярэ ваш пазоў, а не прачытае і аддасць яго ў рукі свайго скарбніка, ты пашывайся ў народ і пешшу дабірайся да Фалента, гэта ў паўмілі ад Ерусалімскіх варот, да тамтэйшага пастара, куды і мы потым прыйдзем. Гэты святар, якога завуць Сکشэпіцкі, забяспечвае ўсе сувязі пана Казіміра са сталіцай, і ў мяне быў ліст да яго. Гэта чалавек з талкавай галавой. Як бы прыдворныя ні падазравалі яго, ніхто нічога не можа з ім зрабіць. Ім апякуецца каронная крайчына, сапраўдная фаварытка караля. І ён аблегчыць нам адступленне. У гэтым яго роля.

– Тады нечага часу губляць! Дзеля бога, дай мне ручку, чарніліцу і тры аркушы паперы, каб я напісаў для нас копіі пазову.

Вазгірд прынёс яму тое, што было трэба. Войскі не спяшаючыся і з майстэрствам дасведчанага юрыста хутка напісаў копіі. Адну з іх ён уручыў Вазгірду, а дзве іншыя і сам дакумент схаваў у кішэню сваёй світкі, у тую кішэню, што каля сэрца. Потым загаварыў:

– Пане Яне, сёння ты павінен аказаць мне яшчэ адну вялікую ласку.

– Загадвай.

– Сёння ў касцёле Святога Крыжа я бачыў сваю нявесту.

– Не называй яе так, Міхал, бо мне сорамна, што яе нехта можа лічыць маёй сястрой. Я не хачу бачыць яе!

– Сёння табе трэба пагаварыць з ёй.

– Ні адна чалавечая сіла не прымусіць мяне зрабіць гэта.

– Сілы няма, але сяброўства да гэтага абавязвае цябе: ты для мяне гэта павінен зрабіць. Яна была заручана са мной. Вось заручальны прарэцёнак, які я атрымаў з яе з рук. Не вярнуўшы мне знак майго абяцання, не адабраўшы свайго, яна паклялася другому і адважылася перад Богам зманіць, што нікому не абяцала шлюбнай веры.

Так што ідзі да яе, аддай ёй гэты пярсцёнак і папрасі вярнуць мой, каб яна больш не нагадвала мне пра сябе. Скажы ёй, што я вызваляю яе ад дадзенага мне слова і што ёй ад усяго сэрца дарую ўсё.

– Трэба быць такім жа, як ты, каб займацца падобным даручэннем. Што ты са мной робіш? Дзе яна жыве?

- У іх свой палац за жалезнымі варотамі. Гербы Стравінскіх і Куніцкіх на ім ужо ёсць, але я сам завяду цябе туды і там развітаюся, таму што трэба спяшацца ў Прагу, каб падрыхтавацца да заўтрашняга паходу.

Ён змоўк, узяў сябра пад руку, і абодва выйшлі на вуліцу.

II. Вялікі свет

Вазгiрд перад самымі варотамі палаца сустрэў старога, які выходзіў з двара. Стары трымаў у руцэ нейкі вандзэлак. Праходзячы каля Вазгiрда, ён нізка пакланіўся і хацеў ісці далей, але той спыніў яго:

– Адкуль ты, добры стары?

– Ад маёй дабрадзеікі, старасціны Вялюньскай, хай яе Бог дабраславіць. Нас тут некалькі бедных, хто жыве з яе ласкі. Такая важная дама, а размаўляе з намі нібы з роўнымі. Мы, бедныя, ходзім да яе праз гардэробную. Там адна з яе фрау-цымер, пакаеўка па-нашаму, загадвае весці нас да яе, праз пакоі яна нас не прапускае.

– А муж вашай дабрадзеікі?

– І стараста пан добры, слаўны; колькі разоў жабракі просяць у яго падтрымкі, і заўсёды ён што-небудзь дастане з кішэні. Але з ім не размаўляюць так, як з ёй, звычайна, ён жа вялікі пан. Няхай Бог дасць яму ўсё, што пажадае.

– А я заспею вашага старасту дома?

– Напэўна, васпан прыбыў з далёкіх краёў, яму невядома, што стараста кожны дзень з каралём нешта піша, і толькі ў пяць гадзін дня вяртаецца да жонкі абедань з ёй, а вячэрае ў сябе.

– Значыць, тут абедуюць толькі пасля пяці?

– А так прыдумалі тутэйшыя паны. Калі ў вас ёсць да старасты справа, то гадзіну і больш прыйдзецца чакаць; калі ж хочаце пані бачыць, то цяпер самы час. Але хай васпан ідзе там, дзе я хаджу, гэта ад правага крыла палаца, каб не сустрэцца са слугамі, таму што, хоць пан і шляхціц, як я бачу па яго шаблі, але думаю, што ў васпана не лепшыя часы. А слугі тут як звяры, не падступіцца.

– Ну-ну, дарагі мой, бедныя я ці багаты, табе ўсё роўна. А я пайду прама ў палац, таму што не чакаю, што тутэйшыя слугі захочуць са мной жартаваць. Ты не пашкадуеш, што пагутарыў са мной. У мяне ёсць сярэбраная капейка, якую ты можаш прапіць за маё здароўе.

Ён развітаўся і наўпрост пайшоў у палац, не азіраючыся на швейцара. Ён падняўся па лесвіцы, якую бачыў перад сабой, але, таму што швейцар ужо пазваніў у званочак, дзверы ў прыднім пакоі адчыніліся, каля якіх стаялі некалькі лёкаяў.

– Дома старасціна? - спытаў ён лёкаяў, гледзячы на іх зверху ўніз.

– А якая ў васпана справа да яе? - спытаў адзін з лёкаяў.

– Гэта табе не трэба ведаць, я сам з ёй пра справу, якая ў мяне ёсць, пагавару, а ты мяне да сваёй пані праводзь.

Лакеі пераглянуліся; адзін з іх, самы высокі ростам, загаварыў:

– Трэба, каб я паведаміў ёй, што вы за чалавек і чаго хочаце, і, толькі вярнуўшыся, скажу васпану, прыме яна вас або не.

– Дакладвай трутням, падобным на цябе, селяніну або абывацелю ў карчме, а я шляхціц, які ўсюды сам пра сябе дакладвае. Адчыні мне дзверы, гультай!

Лёкаі адкрылі дзверы, таму што слугі тады, хоць і вельмі дзёрзкія, усё ж баяліся запальчывасці кунтушовай шляхты. Часта бывалі прыклады, што слугі мелі непрыемнасці з-за непавагі да шляхціца.

І пайшоў горды шляхціц, дзверы за дзвярыма адкрываючы перад сабой, праз прасторныя салоны, якія пышнасцю убрання зусім яго не здзіўлялі, пакуль не наткнуўся на закрытыя знутры дзверы. Спыніўся перад імі. Яны адкрыліся, і маладая дзяўчына ўстала на парозе і сціпла спытала, чаго ён патрабуе і як яна павінна прадставіць яго перад гаспадыняй?

– Панна, я здагадваюся, што ты служанка пані старасціны, а я літоўскі шляхціц. Калі ласка, скажы сваёй пані, што ў мяне да яе важная справа, якая датычыцца яе самой, і што больш чвэрці гадзіны я заставацца не магу.

Пакаёўка знікла, а неўзабаве з'явілася сама гаспадыня.

Як бы ні быў Вазгірד непрыхільна настроены супраць сястры, у яе твары, у яе поглядзе было штосьці настолькі лагоднае, настроенае на добразычлівасць, што ў яго раптам растала сэрца.

– Ты мяне пазнаеш? – спытаў ён.

Па голасе старасціна пазнала яго.

– Ах! Гэта ты, дарагі брацік! Якое шчасце, што я магу прыняць цябе ў сваім доме. Я чакаю, што пасля таго, як ты будзеш пастаянна ў Варшаве, гэты дом ты будзеш разглядаць як свой, і пачнеш з таго, што пераедзеш да нас.

Вазгірд пакланіўся.

– Дзе ўжо мне, захудаламу шляхціцу, жыць у гэтых вашых пакоях?

– Ну вось! Ты забываеш, што ты мой брат? Што мы разам пражылі частку жыцця, што ты заўсёды быў для мяне самым блізкім сябрам? Ты ўжо забыўся пра гэта, але я заўсёды захоўваю гэта ў памяці.

– Не мне быць у вашай кампаніі. Каб мяне тут сустрэў пан стараста, сумняваюся, што ён пахваліў бы тваю дабрыню да мяне.

– Дарэмна ты так, братка, ты не ведаеш майго мужа. Ён ледзь не загінуў ад тваёй рукі, і ўсё ж ён не толькі супраць цябе нічога не мае, але і ўспамінае цябе заўсёды з найвялікшай павагай, і ты не можаш быць яго ворагам.

– Я сябар пана Міхала і ніколі не перастану ім быць.

Старасціна апусціла вочы і задумалася. Потым, падымаючы вочы, збянтэжана прамовіла:

– Брат, дарагі, – можа быць, што табе лёс не спрыяе. Да мяне дайшла навіна, што ты прыстаў да барскай канфедэрацыі, але калі лёс пераменіцца, калі табе што-небудзь спатрэбіцца, будзь упэўнены, што момант, у якім ты папросіш маёй дапамогі, будзе адным з самых шчаслівых для мяне. Усё, што ў мяне ёсць, усё, што я магу, зраблю, толькі пакліч.

– Мне пашанцавала, што я змог паўстаць перад табой. Я – барскі канфедэрат, як, напэўна, быў бы і мой дзядзька, і твой бацька, калі б Богу не захацелася паклікаць яго да Сябе. Калі б у гэтай сталіцы мяне пазналі, я б адразу пазбавіўся свабоды. І ўсё ж здрады я не баюся. Нягледзячы на ўяўную маю беднасць, грашовая падтрымка мне не патрэбна, але ў мяне да цябе іншая важная справа.

Тут у пакой увайшла нянька з дзіцем, якое выглядала як анёл. Дзяўчына ўзяла дзіця з рук нянькі.

– Не бойся, братка, – загаварыла яна – гэта швейцарка толькі што прывезеная, не разумее па-нашаму.

І, наблізіўшыся з дзіцем да Вазгірда, загаварыла:

– Глядзі, братачка, як мая дачка табе усміхаецца! А што? Прыгожая дзяўчынка? Людвіся мая, гэта твой дзядзька, прасі яго за сваю маму, каб ён не злаваўся на яе, яна і так бедная. Брат мой дарагі, патрабуй ад мяне чаго-хочаш, каб я ўпэўнілася, што ты вяртаеш мне ранейшую дабрыню. Не бойся нікога ў мяне тут няма, ніякая сіла з дому майго цябе не выбавіць. Дай мне руку, брат, у знак таго, што ты мной не пагарджаеш.

– Не, сапраўды, з гэтымі жанчынамі з глузду з’едзеш! Я салдат, а ты мяне расчуліла. Што здарылася, тое здарылася, і я, хоць ні ў чым не змяніўся, а вось жа, праяўляю да цябе слабасць. Ты мяне з розуму зводзіш, і без патрэбы, таму што нашы светы процілеглыя, што, калі я апынуся за парогам, то, мабыць, толькі ў Ёсафацкай даліне мы зноў убачым адзін аднаго. Я лепш займуся справай, таму што час ідзе. Вось пярсцёнак. Яго ты дала Міхалу, паабяцаўшы яму вечную дружбу. Ты не забрала гэты заклад, не атрымала дазволу ад таго, каму ты дала слова. Даверылася іншаму. Прашу цябе па просьбе Міхала, а гэта ён паслаў мяне сюды, вазьмі яго. Ён прасіў сказаць, што ад усяго сэрца даруе вам, што ўсякага дабрабыту вам жадае. Гэта ён ясна сказаў мне, і ты ведаеш, што азначае яго слова. Яшчэ ён просіць вярнуць пярсцёнак, які даў табе.

Старасціна, узяўшы пярсцёнак, аддала дзіця няньцы і сышла, але неўзабаве вярнулася з пярсцёнкам войскага. Нянька з дзіцем выйшла, так што яны былі ў пакоі адны.

– Брат, – сказала старасціна, – я аддаю табе гэты пярсцёнак. Бог чуе нас, клянуся Яго вялікім імем, што я не так вінаватая, як ты думаеш. Можа быць, ты ўжо так пагарджаеш мной, што і гэтая мая клятва не заслугоўвае тваёй веры, але я павінна прызнацца табе, што, як бы сэрца маё не было здольнае супрацьстаяць Людвіку, я з адданасцю свайму шчасцю хацела быць годнай сябе, годнай майго бацькі. Я ж якраз развітвалася з Людвікам назаўжды, калі Міхал застаў брата на каленях перад мной. Я была без прытомнасці. Але я была нявінная. Але чым я магу пераканаць яго ў маёй невінаватасці? Міхал размаўляецца мной не захацеў. Ён сышоў, а што са мной здарылася потым, што са мной зрабілі, я не ведала. Аддай, брат, гэты пярсцёнак Міхалу і скажы яму...

Тут з яе зрэнак выступілі слёзы, як два струменьчыкі, і ў Вазгірда таксама слёзы выступілі ў вачах. Раптам дзверы рэзка расчыніліся, і перад імі ўстаў нейкі пан у сурдуце звышыўкай, з блакітнай стужкай праз плячо..

– *Belle comtesse*, – сказаў ён, нізка кланяючыся, – Я пасланы да пані ад яе мужа паведаміць ёй, каб вы сёння яго не чакалі, таму што кароль на цэлы дзень затрымлівае яго ў сябе. *Il dîne avec le Roi en tete a ' tete* (ён вячэрае з каралём адзін на адзін, *франц.*) і стараста загадаў мне замяніць яго каля стала маёй гаспадыні. *Quoique premier sujet du Roi* (хоць я і першы падданы караля, *франц.*), але сёння я ўдастоены большага гонару, чым той, які сёння сустрэў ваш муж. *Mais que Je vois esць?* (але што я бачу? *франц.*), тут *romps un tete a ' tete fort sérieux* (у вас сур'ёзная размова адзін на адзін, *франц.*). Вы плачаце, *ce quidam* (гэты незнаёмец, *франц.*) таксама ўзрушаны, у вас пярсцёнак у руцэ, тут нейкая сентыментальная таямніца. Я не магу выйсці са здранцвення.

– Ваша мосць, князь, – сур'ёзна адказала старасціна, выціраючы слёзы хусткай, – дагэтуль я не давала вам права ні цікавіцца маімі ўчынкамі, ні ўваходзіць да мяне без майго дазволу.

– А гэты пан, як я бачу, шчаслівейшы за мяне, і калі вы крыўдзіцеся, *comme une coupable* (нібы вінаватая, *франц.*) ...

– Богу і майму мужу я абавязаная тым, што раблю, і больш нікому.

– *Quelle noble fierté* (які высокі гонар, *франц.*), мадам! Думаю, ад гэтага пана я сее-тое празнаю. – Хто ты?

– Шляхціц, роўны васпану па нараджэнні, – адказаў Вазгірд.

– Ты ведаеш, з кім гаворыш?

– Не ведаю, і мне гэта нецікава, а калі ты хочаш здзівіць мяне сваім ордэнам, то я скажу, што мне аказваюць гонар і сяброўства паны і больш высокага рангу.

– Напрыклад, – адказаў князь, – ты ведаеш многіх паноў, якія былі вышэй роднага брата вашага караля?

– Ваша моцць, у Рэчы Паспалітай мы не ведаем князёў каралеўскай крыві: як шляхціц, я магу быць заўтра тым, чым сёння з'яўляецца святлейшы брат вашай моцці. І калі князь звяртаецца да мяне, то я скажу яму адкрыта, што князь Карл Радзівіл, ваявода віленскі, з'яўляецца вялікім панам, большым, чым каралеўскія браты, і ўсё ж гаворыць са мной з пачцівасцю.

– *Mais c'est unique!* (Неверагодна! *франц.*) Дом пані старасціны – прытулак бунтаўнікоў! У жонкі начальніка каралеўскага кабінета, у прысутнасці брата святлейшага караля ён асмельваецца хваліцца пратэкцыяй Радзівіла.

– Ваша княская моцць, *szlachcic na zagrodzie, równy wojewodzie*. Ты ведаеш, што, калі б не павага, якую я маю да гэтай дамы, я мог бы навучыць цябе павазе, якая мне належыць. Таму, ваша моцць, будзьце асцярожныя з пагрозамі. Я нашу з сабой тое, што ўжо не ад адной небяспекі закланіла мяне. І хоць я не маю гонару быць каралеўскім братам, я не нарадзіўся такім, каго можна пакрыўдзіць.

Тут старасціна ўзяла брата за руку і, правёўшы ў свой пакой, стала перад князем на парозе, горда мераючы яго поглядам, поўным гневу.

– Ваша княская моцць, – сказала яна, – мне не належыць больш заставацца з госцем, які ў маёй прысутнасці асмельваецца абражаць маіх сяброў. Я пакідаю вашу княжацкую моцць, а далейшыя ўчынкі князя пакажуць мне, ці магу я яго прымаць надалей у маім доме, як раней, ці раз і назаўжды адмовіць яму.

Потым яна зачыніла за сабой дзверы і пакінула князя аднаго. Ён застаўся на месцы, сканфужаны, не ведаючы што рабіць.

III. Кароль Станіслаў Аўгуст

На наступны дзень каля адзінаццаці гадзін раніцы перад фарным касцёлам была вялікая мітусня. Кожны хацеў паглядзець, як кароль вяртаецца з імшы ў палац. Шмат было шляхты. З-пад крыса кунтуша ў некаторых выглядалі паперы з прашэннямі. Шмат было рамеснікаў, а больш за ўсё было гультаёў, яны заўсёды і ўсюды збіраліся, дзе толькі можна ўбачыць натоўп людзей. Станіслаў любіў прымаць прашэнні на людзях. Тым самым ён паказваў сваю ролю валадара, таму што просьбы, дадзеныя яму, былі прызнаннем яго валадарання над тымі, каму ён нядаўна быў роўны. Але мала хто прасіў, бо рэдка калі з гэтага быў толк. Аднак кароль кожнага ўмеў суцешыць “шаўковымі словамі”, тым не менш ухіліцца ад просьбаў не мог.

У гэты натоўп уціснуліся Вазгірд, Скалуба і Буньчукевіч, але не разам. Першага цяжэй, чым

каго-небудзь, можна было пазнаць, таму што ён быў у нямецкім касцюме, на галаве парык, густа напудраны, ён хаваў шрамы на яго твары. Двое іншых былі апрануты як звычайная служылая шляхта. Ніхто з іх з вачэй не спускаў з войскага, які выступіў наперад. Быў ён апрануты ў куртку і шаравары зялёнага колеру, стаяў, трымаючы ў руцэ складзеную паперу.

Раптам воклічы – Няхай жыве кароль! – пачуліся ў натоўпе, яны абвясцілі, што кароль вось-вось выйдзе. І неўзабаве кароль ужо стаяў на цвінтары, а за ім шамбяляны, ад’ютанты, прыдворныя і некаторыя паслы.

Да яго падышла нейкая маладая і прыгожая жанчына, уклечыла перад ім, аддала прашэнне. Кароль хутка прабегаў вачыма паперу, сучашы жанчыну пяшчотнымі словамі і гэтую паперу ўручыў шамбялянцу Гінтаўту, які стаяў ззаду. У той дзень ён быў на службе. Многія іншыя, у сваю чаргу, падавалі прашэнні. Адны кароль чытаў, іншыя, не чытаючы, аддаваў шамбялянцу, але з кожным больш-менш размаўляў, нікога без якога-небудзь слова не пакідаў. Але было відаць, што ён ужо некалькі стаміўся, паўтараючы адно і тое ж. І тут якраз войскі наблізіўся, апусціўся на калені перад каралём, аддаў яму паперу. Кароль лагодна спытаў яго, што ён за чалавек і чаго хоча.

– Шляхціц, падданы і слуга вашай вялікасці, – адказаў войскі. – Мяне клічуць Парай, і я дзесятак гадоў служыў егерам у Белавежскай пушчы. За тры гады даслужыўся да падлясніцтва. Цяпер, не ведаю з якой прычыны, мяне звольніў дырэктар Белавежскай эканоміі. Я нічога не прашу, акрамя як зрабіць дазnanне, таму што я не магу абараніць сябе сам. Я ведаю, што дазnanне пераканае ў маёй невінаватасці, і я спадзяюся, што я зноў буду есці смачны хлеб майго ласкавага пана.

Гэтых слоў не маглі не пачуць Вазгірד, Скалуба і Буньчукевіч. Няцяжка зразумець, як біліся іх сэрцы, калі кароль з аб’якавым выглядам пакруціў у руках скрутак. І якая была іх радасць, калі яны ўбачылі, што ён, не адкрываючы, уручыў паперу шамбялянцу, пры гэтым рог на прашэнні загнуў. Гэта было знакам таго, што кароль будзе разглядаць прашэнне з асаблівай дбайнасцю.

Войскі тут жа адступіў назад, зашыўся ў просты люд, каб адтуль дабрацца да плябаніі, дзе яго будуць чакаць таварышы. Туды яшчэ ноччу Скалуба даставіў ягоную брычку.

Кароль даў аўдыенцыю народу перад домам Госпада, дзе па звычцы аказваўся даступным для гараджан і для шляхты. Асабліваю ўвагу аддаваў жанчынам. Затым вярнуўся да сябе ў палац. Пасля імшы ён заўсёды пераапранаўся. Ён прайшоў праз прасторны пакой, гардэробную, дзе было поўна дамачадцаў і гараджан. Кожны дзень яны паклонамі віталі святлейшага пана. Было прынята, што кожны жыхар правінцыі па прыездзе ішоў у гардэробную, упэўнены, што там знойдзе знаёмых і дазнаецца патрэбных яму навін.

Кабінет, дзе пераапранаўся кароль, быў адзелены ад гардэроба невялікім пакоем. Калі шляхта ў гардэробной перагаворвалася, часам узнікалі нараканьні, што ў каралеўскім кабінете немагчыма нічога пачуць. Тады шамбялян выходзіў у гардэробную і пачынаў трэсці хусткай над клеткай з канарэйкамі, якая вісела каля акна, прыгаворваючы:

– Ціха, канарэйкі! Вы так шуміце, што перашкаджаеце каралю чытаць прашэнні, пададзеныя яму!

Шляхта на нейкі час заціхала, але ненадоўга. Часам шамбялян у адну раніцу пяць ці шэсць разоў выходзіў махаць хусткай перад канарэйкамі.

Калі кароль праходзіў праз гардэроб, усе галовы, аголеныя і ў парыках, нахіляліся ледзь не да самай зямлі. Кожны з пажадлівасцю чакаў з яго вуснаў хоць нейкага слова, і гэтакія слова, якое б абякавае ні было, з бясконцамі каментарамі разыходзілася па сем'ях і сябрах шчаслівага мужа. У гэты дзень кароль быў незвычайна вясёлы, таму што кур'ер з-за мяжы прывёз яму лісты, якіх ён з нецярпеннем чакаў. Адзін быў ад місіс Джэфрын, напоўнены версальскімі плёткамі, другі – ад іншай шляхетнай дамы, чыё сэрца калісьці належала выключна яму і якой ён не пераставаў пісаць любоўныя лісты. Трэці ад Карцічэлі, свайго агента ў Рыме, які яму паведамаў, што некалькі карцін лепшых мастакоў італьянскай школы і некалькі камей узросту Перыкла ён набыў для яго за шэсць тысяч злотых у нейкага Антаніні. Кароль быў вядомы па ўсёй Еўропе як найлепшы знаўца прыгожых мастацтваў. Ён зразумеў, што за бесцань атрымаў шэдэўры і што ніколі б ён не зрабіў такую паспяховаю здзелку, калі б гэтаму Антаніні не было абяцана выпрасіць у караля зорку Святога Станіслава. Чацвёрты ліст быў ад Вальтэра, з Фернэй. Гэты ліст прывёў караля ў захапленне. Ён быў адказам на каралеўскі ліст на чатырох старонках. Адказ быў напісаны не менш доўгі. У гэтым лісце Вальтэр называў караля Саламонам поўначы, гледзячы на тое, як калісьці царыца Саўская прыйшла да яго з-за мора вучыцца кіраваць сваёй дзяржавай, а потым атрымліваць асалоду ад таго, што ўбачыла яго самога. У гэтым лісце ён пажартаваў над палякамі як над п'яніцамі і варварамі, і дадаў: – Яны праявілі сябе больш разумна, чым само Наканаванне, калі выбралі караля, якому не было роўных па нараджэнню. Калі б права абрання свайго кіраўніка было доляй усіх народаў, ён бы ўвасобіў мару імператара Карла аб усеагульнай манархіі, бо ўсе народы хацелі б мець яго сваім каралём.

Такую пахвалу Станіслаў Аўгуст прымаў за праўду. Аднак, гэта абыходзілася яму ў штогадовую выплату трох тысяч злотых.

Акрамя гэтых пасланняў ён атрымаў яшчэ некалькі лістоў ад розных дам свайго двара, дам, з якімі ён кожны дзень сустракаўся, але з імі, аднак, перапісваўся. Сярод іх крайчына, князеўна стражнікава, князеўна генералава, а таксама мадам Люлье, французская авантурыстка, якая яму дапамагала ў розных інтрыгах.

Кароль проста ззяў, калі праходзіў у кабінет праз гардэробную. Некалькіх асоб, якія прыбылі з правінцыі, цёпла прывітаў, сказаў кожнаму пару прыемных слоў.

Калі ён праз гардэробную прайшоў у кабінет, там яго чакаў цырульнік-англічанін Філіпсборн, які, акрамя роднай, ніякай мовы не ведаў. Каралю ён падабаўся таму, што той быў дасканалым у сваім рамястве. Кароль любіў пагутарыць з ім на яго роднай мове, найбольш любімай ім сярод тых моў, якімі ён валодаў. А трэба сказаць, што кароль гаварыў на васьмі мовах як на родных: лацінскай, французскай, нямецкай, англійскай, італьянскай, іспанскай, рускай і турэцкай. Брат яго цёткі, князь-генерал падольскіх зямель, акрамя гэтых моў яшчэ выдатна ведаў арабскую, іўрыт і шведскую.

Райкс, каралеўскі дварэцкі з немалым умельствам распрануў караля, а Філіпсборн пачаў старанна прыбіраць каралеўскую галаву. Было шмат прыдворных, таму што кароль любіў памочнікаў, а Філіпсборн звычайна шчыраваў каля двух гадзін, і гэты час праходзіў часта ў навуковых гутарках, а яшчэ кароль любіў чытаць што-небудзь з навінак, дасланных з Парыжа.

У той дзень было больш народу, чым звычайна, таму што менавіта Ксаверы Браніцкі, каронны лоўчы, быў у караля на развітальнай аўдыенцыі, збіраючыся ў той жа дзень выехаць на Падолле. Сярод многіх іншых прыдворных былі князь-падкаморый, брат караля, ксёндз Красіцкі, Бышэўскі, Арлоўскі, Нератаў, ад'ютанты, Панінскі каронны кухмістр, мастак Бачыярэлі, прыдворны доктар Сіа, граф Сядльніцкі; шамбялян Гінтаўт і каралеўскі сакратар, а яшчэ драматург, паэт, перакладчык і гісторык Станіслаў Трамбецкі, Бяляўскі, прыдворныя Баскамп і Камеллі, каронны бунчужны Галееўскі.

Кароль сядзеў у крэсле, трымаючы ў руках ручное люстэрка, у якое ён часта зазіраў. Шамбялян Гінтаўт раскладаў на сталe прашэнні, пададзеныя ў гэты дзень каралю. Кароль першым звярнуўся да пана Браніцкага:

– Эх, лоўчы, ты ацаліўся зусім ад той раны, што табе нанеслі, ты ж Казанова, але дай Бог, каб ты так жа шчасліва пражыў і тыя небяспекі, якім ты павінен падвяргацца пасля ад'езду, бо на Падоллі ты павінен сустрэцца з моравым паветрам і з мяцежным сялянствам.

– Так, учора я адпраўляў туды Стэмпоўскага, а сёння ўвечары сам з'язджаю. Я прыйшоў развітацца з вашай вялікасцю і папрасіць блаславення!

– А рана ўжо загілася, не дае пра сябе знаку?

– Сама мала, святлейшы. Пернет, доктар вашай вялікасці, за мой кошт праславіўся, але француз хлусіць, што я нездаровы. А ўсе яго лекі я выкінуў у акно, лячыўся сам – па-свойму.

– Я сам быў сведкам гэтага, – загаварыў святар Красіцкі, – як пан лоўчы, якога толькі што адпусціла гарачка, замест кашы, на якой Пернет хацеў яго трымаць, з'еў цэлага каплуна.

– Але дадайце, ваша вялікасць, што гэтага каплуна я запіў двума квартамі свайго дэкокта.

– Які такі дэкокт? - спытаў кароль. Звычайны дэкокт гэта адвар з лекавых раслін. А ў вас ён нейкі асаблівы?

– Дэкокт венгерскі – адказаў пан лоўчы.– Пернет хацеў напіць мяне пярцоўкай, але я толькі пасмяяўся, калі ён згадаў пра гэты слабенькі напой. Чорт бы мяне пабраў, святлейшы, у гэтых дактароў нехапае клёпак у галаве. Калі б у мяне не было столькі вопыту, а я іх паслухаў, мне не хапіла б фурманкі для перавозкі гэтых сродкаў ад мору, якімі яны хацелі мяне надарыць на дарогу. Але я ўжо ўзяў з сабой лепшае лякарства ад усіх хвароб: некалькі бочак венгерскага віна “Маслач”. Стэмпкоўскі, як і я, верыць у маю медыцыну: нічога не бойся, нікога не бойся, а добра пі, і будзеш жыць, пакуль сам хочаш.

– Шчаслівы той, у каго такі вясёлы гумар, як у вас, – сказаў кароль, уздыхнуўшы, – аднак не злоўжывайце адвагай: смерць прыходзіць нечакана.

Пакуль яны так весела гутарылі, Гінтаўт рэзка ўстаў з-за стала і, трымаючы ў руцэ нейкую паперу, наблізіўся да караля ў найвялікшым замяшанні. Кароль сказаў яму:

– А што гэта здарылася з васпанам, ваша мосць шамбялян, што вы ўскочылі, як апараны?

– Жах, найяснейшы, жах! Паміж просьбамі нейкі лотра, нейкая пачвара, адважыўся падсунуць пасквіль супраць вашай вялікасці!

– Ці не вершамі ён напісаны? - сказаў кароль, усміхаючыся. – Калі пасквіль дасціпны, дык мы яго паслухаем, калі разумны, будзем ім карыстацца.

– Куды там вершамі! – адказаў шамбялян, – не менш, не больш, як толькі пазоў, па ўсёй форме выкладзены, да вашай вялікасці, каб вы паўсталі асабіста перад канфедэрацыяй.

Кароль выхапіў паперу з рук Гінтаўта і стаў чытаць. Прысутныя ўбачылі, што ён збалеў. Не дачытаўшы, ён устаў, моцна ўсхваляваны, і пачаў хадзіць па кабінеце. Потым спыніўся і загаварыў:

– Глядзіце, паны, на абразу, нанесеную вашаму каралю: які цярновы вянок вы надзелі мне на галаву. Вы загадалі мне кіраваць, каб я нават не меў гэткага спакою, якім самым бедным грамадзянам законам забяспечаны. Мая крыўда – гэта ваша крыўда, таму я звяртаюся да вас.

– Ваша мосць, – павярнуўся кароль да Гінтаўта, – прачытайце ўслых гэты ўяўны пазоў. Хай іх мосці ведаюць, што я зношу.

Гінтаўт пачаў чытаць той пазоў, але кожны сказ перарываўся крыкамі прысутных, крыкамі абурэння і падтрымкі манарха.

– Святлейшы васпан, – азваўся Панінскі, – няма паміж намі такога вылюдка паляка, каб ён не мог адчуваць шкоды ўсяму народу, нанесенай у асобе яго памазанца. Калі б хоць найменшы намёк на тое, хто ж адважыўся стаць крыўдзіцелем! Мы будзем пераследваць нахабніка, які замахнуўся на веліч нашага караля.

– Я не магу прыгадаць, хто ў гэтым натоўпе просьбітаў аддаў мне гэты пасквіль. Вам, паны, трэба шукаць яго ў горадзе. Гэта павінен быць нейкі змоўшчык, барскі канфедэрат, яго трэба выявіць абавязкова.

Кароль адпусціў гасцей, але некалькі прыдворных засталіся і пачалі вырашаць, як знайсці таго, хто асмеліўся пакласці пазоў.

Кароль адразу паслаў за прыдворным маршалкам, які кіраваў гарадской паліцыяй. Бялінскі, вялікі каронны маршалак, так добра яе зладзіў, што ніякае злачынства доўга схаватца не магло. І яго пераемнікі ішлі тым жа шляхам.

Кароль спадзяваўся з дапамогай маркграфу Велькапольскага, цяперашняга прыдворнага маршалка, і сваіх памочнікаў выявіць вінаватага. Ён займаўся пошукамі з такой стараннасцю не таму, што хацеў наталіць прагу помсты. Ён быў упэўнены, што супраць яго існуе нейкая шырокая змова, і падазраваў, што да яе мелі дачыненне некаторыя блізкія да яго асобы. Ён быў даволі баязлівым, не мог падумаць, што нехта зойдзе так далёка, пойдзе супраць яго, не разлічваючы на яго падтрымку.

IV. Чэнстахова

У той час як кароль са сваімі прыдворнымі яшчэ нічога не рабілі каб адшукаць таго, хто яму так адважна перадаў пазоў, войскі выслізнуў з натоўпу, зайшоў у кватэру Вазгірда, дзе застаў Скалубу.

– Пане, – сказаў верны слуга, – табе трэба, не губляючы часу, скінуць куртку і шаравары і надзець сваю світку. Мой слуга ўжо павінен чакаць нас у у пастара.

Войскі пераапануўся, знятае з сябе адзенне запхнуў нагой пад ложак гаспадыні, паклаў ёй пад падушку некалькі манет, выйшаў са Скалубам і накіраваўся да Ерусалімскай брамы.

Бабка не здагадалася, што сваіх гасцей яна губляе назаўсёды.

Войскі са Скалубам без перашкод дабраліся да Фаленцкай плябаніі, дзе ўжо засталі Вазгірда, Бунчукевіча і фурманку, толькі што імі запрэжаную.

Войскі ледзь паспеў павітацца са святаром і падзякаваць яму, таму што святар сам прасіў іх, каб яны неадкладна з'ехалі бо ў любую хвіліну можа быць пагоня.

А тымчасам пры двары пачалі думаць, хто б мог падаць каралю прашэнне. Пан Гінтаўт ўспомніў, што быў нейкі ляснік з Белавежскай пушчы, у зялёнай куртцы, які гаварыў з каралём пра сваю справу. Нібыта ён хацеў вярнуцца да той пасады, якой быў пазбаўлены, і падаў прашэнне. А тое, што гэтага прашэння сярод іншых не аказалася, наводзіла на думку, ці не ён, замест яго, уручыў пазоў каралю.

Было распаўсюджана апісанне больш ці менш дакладнае, і маршалковы паліцэйскія і агенты тайнай паліцыі забегалі па Варшаве з такой шпаркасцю, што гэта доўга не магло ўтаіцца.

Як толькі разнёсся слых, што шукаюць чалавека “сярэдняга росту, валасы светлыя, кранутыя сівізнай, у светлазялёнай куртцы з чорным каўняром і шараварах такога ж колеру”, і за што аб’яўлена ўзнагарода тым, хто паведаміць што-небудзь пра яго, як у паліцыю пачалі паступаць звесткі. Не было ні адной вуліцы, на якой яго не бачылі; многія прызнаваліся, што размаўлялі з ім. Адна баба сказала, што нейкі чалавек, зусім такі, як апісалі, купіў у яе каўбас за дзве сярэбраныя капейкі. Другі чалавек бачыў, як у чатыры гадзіны раніцы чалавек якраз так апрануты пераходзіў Віслу з боку Прагі. Іншы сведчыў, што пасля набажэнства ў фарным касцёле, вяртаючыся дадому, заўважыў на купале лютаранскага касцёла чалавека, менавіта такога, якім яго апісвае паліцыя. Ён сядзеў і, гледзячы зверху на горад, завязваў вузельчыкі на белай хустцы. Калі ж, уражаны гэтым відовішчам, ён склікаў іншых паглядзець на яго, зялёны чалавек знік.

Увогуле, паліцыя спачатку нічога не магла зрабіць.

Аднак, у сваю чаргу, прыйшлі і больш важныя паведамленні. Адзін гандляр прызнаўся, што пасля ўзыходу сонца прыйшоў да яго малады чалавек, гадоў дваццаці, купіў у яго куртку і шаравары светла-зялёнага колеру, і скураны пас, што, хоць сам быў апрануты па сялянску, але заплаціў яму тое, што, ён прасіў, хаця каб ён патаргаваўся, мог бы купіць тую адзежыну за паўцаны. Многія сведчылі, што бачылі перад касцёлам чалавека, апранутага ў зялёную вопратку, які хадзіў задуменны, а потым той жа чалавек гаварыў з каралём і працягнуў яму нейкую паперу.

Але галоўнай сведкай аказалася старая, у якой спыняўся Вазгірд. Спалоханая жанчына прызналася, што яшчэ за некалькі дзён нейкі шляхціц, сярэдняга ўзросту, у кунтушы і з павязкай на ілбе, начаваў у яе, і што ўчорашняга дня ён прывёў з сабой нейкага незнаёмца ў світцы. Той назваўся ёй як Парай. Абодва ў яе з’елі абед, а потым, яны выйшлі разам у горад. Толькі ноччу вярнуўся да яе той пан, што ў яе жыў, а другі толькі на наступны дзень, і што ён быў апрануты так, як яго апісала паліцыя. Што з нейкім іншым чалавекам, правёўшы ў яе, можа быць, два дні, ён выйшаў, але адчувалася, што ў невясёлым настроі. Бабулька знайшла вопратку свайго госця, знойдзеную пад яго ложкам, якую гандляр адразу апазнаў. Не забылася старая і пра тое, што знайшла пад падушкай грошы, што гэта быў падарунак у сто разоў больш каштоўны, чым простая плата за пастой.

Пазней паявіўся і святар, які засведчыў, што да яго пад’ехалі чатыры незнаёмых чалавекі, з выгляду не пазнаць, паны ці слугі, і што праз паўгадзіны яны з’ехалі ў добрай павозцы. Ён апісаў і коней, і знешнасць гэтых незнаёмцаў.

Пасля гэтага паведамлення не было сумненняў у тым, што агенты барскай канфедэрацыі былі знойдзены, стала зразумела, чаму яны так лёгка праніклі ў Варшаву. Але калі гэтыя паказанні запісвалі, прайшло больш за суткі пасля падзей, і нашы сябры ўжо мелі дастаткова часу, каб з’ехаць.

Калі ў гарадах паліцыя яшчэ магла штосьці выведаць, то па вёсках ніводзін шляхціц, які жыў на сваёй зямлі ці нават на зямлі іншага шляхціца, ніякай паліцыі не паддаваўся. Нельга было звяртацца да шляхціца, толькі хіба афіцыйна пазовам або загадам, а ніякай іншай юрысдыкцыі, яны не падпарадкоўваліся, толькі суду, і ні на якія пытанні яны не абавязаны былі адказваць.

Паліцыя здагадвалася, куды па шляху заязджалі тыя, каго пераследвалі, але не спрабавала рабіць пошукі па дамах, выдатна ведаючы, на якія непрыемнасці, і нават гвалт наткнулася б.

У Варшаве таксама гублялася надзея знайсці таго, каго шукалі, спрабавалі толькі даведацца яго сапраўднае імя. Але і гэта было сумніўна, таму што толькі ў стане канфедэрацыі можна было даведацца пра гэта, а доступ у гэты стан быў немагчымы: канфедэраты былі асцярожныя. Дзе б ні знаходзіўся атрад барскай канфедэрацыі, любы чалавек, нават шляхціц, які спрабаваў далучыцца да яго, правяраўся ёю. Калі паміж канфедэратамі не знаходзіў некалькіх даручэнцаў, то як шпіёна яго на першым жа суку чаплялі за шыю. І габрэі ў гэтай грамадзянскай вайне былі самымі няшчаснымі: і адна, і другая партыя без міласэрнасці іх вешала. Дайшло да таго, што нельга было сустрэць габрэя на вялікім тракце, таму што габрэі, які вандраваў дзеля ўласных інтарэсаў, на кожным кроку сустракаў небяспеку. Пры такім становішчы краіна нямала пакутавала, таму што ніякага гандлю быць не магло ў тых раёнах рэспублікі, дзе партыі сутыкаліся паміж сабой. Гэта асабліва паслужыла на карысць каралю, які хацеў выклікаць у народзе непрыхільнасць да канфедэрацыі, якая нарабіла столькі шкоды.

Таму, калі нашы сябры пасля таго, як нарабілі столькі клопатаў у сталіцы, спакойна ехалі “ад коміна да коміна”, паводле наказу, дадзенага Вазгірду, то без прыгод прыехалі ў Чэнстахову, на Ясную Гару.

Ясная Гара, на якой стаяў Чэнстахоўскі манастыр, падпяразаная Траецкім валам, забяспечаная боепрыпасамі, абаранялася адважным гарнізонам, была цэнтрам усіх дзеянняў, апорным пунктам канфедэрацыі. Авалодаць ёю было немагчыма, патрэбна была толькі рэгулярная аблога, але для гэтага трэба было мець гарматы вялікага калібру, а іх было мала. Праўда, кароль з немалой цяжкасцю знайшоў шэсць такіх гармат і адправіў пад Чэнстахову, але ў некалькіх мілях ад яе іх сустрэў пан Францішак Держаноўскі, адзін з найадважных партызан канфедэрацыі. Ён напаў на ахову, якая гэтыя гарматы везла, рассяў яе, гарматы забраў, і, не здолеўшы везці іх з сабой, загадаў іх заклінаваць і патапіць. Такім чынам, аблога ішла даволі марудна. Вылазкі партызан з Чэнстаховы часам на некалькі міль аддалялі аблогу, часта партызаны не дазвалялі каралеўскім войскам спакойна адступіць. Чэнстахова сапраўды была не абложанай крэпасцю, а велізарнай плошчай баёў, сутычак, паміж якіх былі такія, што нагадвалі гамераўскі эпас. Бывала, з аднаго боку нейкі рыцар выклікае на бой рыцара з процілеглага боку. Дзубой адбываецца ў прысутнасці абодвух войскаў, і пераможца вяртаецца пад крыкі захаплення абодвух лагераў.

Нават сам камандуючы крэпасцю, атрымаўшы выклік ад кірасіра падмацавання каралеўскіх войскаў, прыняў выклік і забіў суперніка, які вызначаўся высокім ростам і велізарнай сілай.

Падобныя двубоі часта паўтараліся. З гэтых сутычак часам нараджаліся нават моцныя сяброўскія адносіны. Князь Далгарукі, асаністы малады чалавек, калі быў паслом у Варшаве, зацікавіўся адной прыгожай і знакамітай польскай князёўнай, заўзятая прыхільніцай караля Станіслава. Калі князь пачаў дамагацца яе ўзаемнасці, яна яму адказала, што ён можа заслужыць яе добразычлівасць толькі пад Чэнстаховай. Закаханы доблесны юнак на другі дзень пайшоў добраахвотнікам да абложаных і ўзнагародзіў сябе цудамі мужнасці. Нарэшце малады граф Вельгорскі з гарнізона Чэнстаховы, выклікаў яго на двубой. Абодва біліся пешшу, на шпагах, на вачах у двух войскаў. Яны біліся больш за гадзіну, з такім роўным спрытам, што, хоць некалькі разоў адпачывалі, перарывалі жорсткую бойку, але адзін другому нічога не мог зрабіць. Абодва лагеры аднадушна загадалі ім спыніцца: высакародныя фехтавальшчыкі абняліся некалькі разоў, абмяняліся адзін з адным зброяй і на развітанне далі адзін аднаму пярсцёнкі. Пазней князь Далгарукі патрапіў у рукі канфедэратаў, і граф Вельгорскі сам дапамог яму ўцячы. А яшчэ пазней, калі большая частка Польшчы ўвайшла ў склад Расіі, князь Далгарукі пасябраваў з графам, граф ажаніўся на рускай сваячцы князя, і яны праз гэта нават парадніліся (аўтар кнігі сведчыць, што гэта сапраўдны гістарычны факт).

Аднак вайскаводы з каралеўскага боку пераканаліся, што ў падобных баях перамога часцей за ўсё была на баку канфедэратаў. І, нягледзячы на ўсеагульнае непадпарадкаванне, яны забаранілі сваім прымаць падобныя выклікі. Неўзабаве вайна стала зусім праявічай і сцёрла памяць аб гэтых паэтычных падзеях.

Нашы літоўцы ехалі да Чэнстаховы ў такім парадку: войскі з панам Вазгірдам сядзелі на возе, Бунчукевіч кіраваў, Скалуба сядзеў побач з ім. Але ён часта паварочваўся спіной, і так седзячы, звесіўшы ногі над пярднімі коламі, размаўляў з панамі. Але, ледзь заўважыўшы, што ўдалечыні падымаецца пыл, ён хутка вяртаўся на ранейшае месца.

Як бы шчасліва яны ні выбраліся з Варшавы, як бы ласкава яны ні былі прынятыя па шляху, яны яшчэ не былі ў поўнай бяспецы. Яны маглі па шляху быць атакаваныя якім-небудзь атрадам каралеўскіх або дапаможных войскаў. У іх нават бывалі падобныя сустрэчы, але хітрасць Скалубы бараніла ад нападу. Таму што на пытанне: хто яны такія? куды яны едуць? і як справы ў Варшаве? Скалуба адказваў заўсёды так дасціпна, з гумарам, і з такой прастадушнасцю, што атрад пакідаў іх ва ўпэўненасці, што гэта людзі, адданыя каралю.

Толькі пад Скалмежам яны напаткалі атрад пана Зарэмбы, аднаго з вядомейшых правадыроў канфедэрацыі. Тут ужо яны адчулі сябе зусім у бяспецы і адтуль без перашкод адправіліся ў Чэнстахову. Якраз за некалькі дзён да гэтага стараста Варэцкі са сваім атрадам, зрабіў вылазку, прычым настолькі паспяхова, што пасля

бою войску караля давялося адступіцца ад аблогі. Яна пачалася нанова толькі праз два месяцы.

У Чэнстахове было шмат правадыроў канфедэрацыі, чыя апошняя перамога была самай бліскучай. Надзеямі суцяшала не толькі яна, але і сам вайскавод, пан стараста Варэцкі. Але ён сам не падзяляў такой радасці. Ён адчуваў хісткасць становішча канфедэрацыі. Хай сабе Францыя і Аўстрыя ёй спрыялі, але ён справядліва лічыў, што гэтыя дзяржавы палохае партыя, якая змагаецца супраць свайго караля, прызнанага ў Еўропе, аднагалосна абранага.

Пан стараста Варэцкі і пан Богуш, генеральны сакратар канфедэрацыі абдумвалі, як бы яны маглі б выманіць караля пад Чэнстахову, таму што яны справядліва прадказвалі, што, хоць пасланы пазоў і трапіў у каралеўскія рукі, кароль добраахвотна не пакіне Варшаву.

Паміж імі пачалася бурная спрэчка. Яе перапыніў прыезд палкоўніка Верашчакі, які быў у гэты дзень на дзяжурстве ў крэпасці. Ён увайшоў і далажыў камандзіру, што пан Вазгірда, вярнуўшыся з Варшавы, хоча з'явіцца да яго з дакладам; што ў яго з сабой другі ліцвін, які разам з ім прыехаў, і што ў яго таксама ёсць нейкая важная прычына для сустрэчы.

– Хай увойдуць, – сказаў пан Казімір, – мы высветлім, што добрага яны нам прынеслі.

Як толькі яны пераступілі парог стараста спытаў:

– А што вы нам скажаце, пане Ян?

– Пан стараста – адказаў Вазгірда – загад генерал-лейтэнанта я ўжо выканаў, але то была не мая справа. Усё зрабіў пан Міхал Стравінскі, слоніmsкі войскі.

– Пан войскі – наш знаёмы і вельмі заслужаны канфедэрат. Як пан трапіў сюды? Як казаў нам генерал Бяляк, ты трапіў у палон пад Сталовічамі?

– Так і было, – адказаў войскі, – але я тут з ласкі пана Вазгірда, які свайму слуге даручыў адшукаць мяне. Гэта шляхціц, яго завуць Скалуба – смелы, разумны, талковы. Ён мяне з дзесяткамі палонных вызваліў сапраўды цудоўным чынам. Ён напай нашых вартаўнікоў, і калі тыя, не прыходзячы ў прытомнасць ляжалі ў двары, ён нас вывеў з турмы. Мы разжыліся зброяй нашай варты, і на яе конях нам удалося выслізнуць.

– Скалуба! Скалуба! – задумаўся стараста, – гэтае імя мне знаёмае, бо, калі мы перапраўляліся праз Збруч, Скалуба захапіў варожую гармату.

– Так яно і ёсць, — адгукнуўся Вазгірда, – яшчэ тады пан хацеў прызначыць яго харунжым у сваёй харугве, але мой Скалуба адмовіўся ад гэтага гонару таму, што ні пісаць, ні чытаць не ўмее.

– Памятаю, памятаю; ён не ўмее ні пісаць, ні чытаць, але ўмее дзейнічаць. Такія нам патрэбныя.

– Ну, пане войскі, раскажыце, як вам атрымалася падабрацца да караля?

– Сціпласць пана Міхаіла, – працягваў Вазгірд, – так вялікая, што я павінен гаварыць за яго. Ён пераканаў мяне, што яму, як адвакату, больш дарэчы прад'явіць пазоў каралю, а нам даць паказанні па пазове, і нас было трое шляхціцаў для пасведчання: я, Скалуба і Бунчукевіч. Пан войскі падаў пазоў каралю, а я, апрануты як гільдэрмайстар, глядзеў. Маё сэрца білася так, што ледзь не выскачыла, калі кароль размаўляў з войскім. Шчасце наша, што кароль так замучыўся з просьбамі, што ўжо пад канец, не адкрываючы пададзеных папер, уручыў іх свайму шамбялянцу. Такая доля спасцігла і наш пазоў. І такім чынам мы паспелі збегчы, скінулі ўсё гэтае нямецкае поскудства і апрануліся па-чалавечы. Потым ад коміна да коміна патрапілі ў Чэнстахову. Мы заўсёды гатовыя да новых загадаў пана генерала.

– Пан войскі, – сказаў Пулаўскі, – вы выканалі свае абавязкі як рыцар і шляхціц. Ад імя канфедэрацыі я абвешчаю вам падзяку. Можа быць, хутка канфедэрацыя, аб'яднаная з каралём, ператворыцца ў сейм, і я адразу ж перад тварам усяго народа напому пра гэты ўчынак. Сёння я толькі скажу, што вы так праявілі сябе, што з гэтага часу ў любым важным і небяспечным прадпрыемстве я заўсёды буду на вас разлічваць.

V. Вылазка ў Варшаву

Пазоў, пасланы каралю і абвешчаны універсалам генеральніцтва, не атрымаў тых наступстваў, якіх ад яго чакаў пан Пулаўскі.

Прыхільнікі караля палалі гневам за абразу, нанесеную валадару. Нават людзі, неабыякавыя да тагачаснага раздваення народа, гэты крок аднадушна асуджалі.

Кароль атрымаў з правінцыі мноства лістоў, у якіх гаварылася аб непахіснай вернасці каралю і яго падтрымцы.

Праціўнікі караля, нават звязаныя з канфедэрацыяй, стомленыя большай часткай безвыніковым і доўгім супрацівам, даволі абыякава ўспрынялі гэты заклік. Мала засталася на свеце такіх душ, чый запал, пасля столькіх няўдач, не астыў бы.

Кароль, кіруючыся разумнай палітыкай, якая натхняла яго пры падтрымцы дружалюбных двароў, усіх канфедэратаў, змучаных пяцігадовым супрацівам, сам рабіў усё, каб памірыць праціўнікаў. Калі да яго прыходзіў хтосьці з канфедэратаў з просьбай аб прабачэнні, то кароль не адштурхоўваў яго, пераконваў, абсыпаў ласкамі. Да гэтага далучаліся незадаволеныя, якія не падтрымалі Пулаўскага.

Так яшчэ ўсяго тры месяцы прайшло з часу вяртання нашых літоўцаў, а ўжо і Квілецкі, якому некалі ўдалося адстаяць для канфедэратаў тэрыторыі ў Вялікай Польшчы, уступіў у пагадненне з камандзірам каралеўскай арміі, склаў зброю і адступіўся ад канфедэрацыі. Яшчэ прыйшло важнае паведамленне аб тым, што каралю здалася крэпасць Ланцкарона. Адважны Віяменіль абараняўся ў ёй да апошняга. Ужо былі з'едзены нават пацукі, голад ўсё больш мучыў, калі пан Зарэмба, адзін з самых знакамітых правадыроў, якому пан Пулаўскі асабліва давяраў, адпраўляючы яго на дапамогу абложаным, таксама перайшоў на бок караля пад самай Ланцкоронай. Яму ўжо не было магчымасці адмовіцца ад капітуляцыі. Ён нічога не мог больш зрабіць, бо ўжо два дні ў людзей, якія знаходзяцца ў гарнізоне крэпасці, нічога не было ў роце.

Усе незадаволеныя зусім супакоіліся, скарыліся каралю. Вядома, канфедэрацыя яшчэ трымалася ў Чэнстахове і ў яе ваколіцах, ды яшчэ былі жменькі партызан, якія заселі ў Карпацкіх гарах, рабавалі сялян, каб пракарміцца, і тым самым пазбавіліся іх падтрымкі.

Не, падобна было на тое, што канфедэрацыя ўжо дагарала.

Становішча пана Пулаўскага было незайздроснае: і іншыя вайскаводы маглі чакаць, што пры паўсюдным заспакаенні ў рэспубліцы, з надзеяй на прабачэнне караля, яны

могуць вернуцца да той жа пазіцыі, на якой яны стаялі перад пачаткам грамадзянскай вайны. Ці не ў кожнага з іх былі сваякі ў стане караля, якія змаглі б іх абараніць перад каралём. Адзін Пулаўскі нічога чакаць не мог. Трое яго братоў загінулі смерцю храбрых. Чацвёрты, трапіў у палон, невядома дзе быў. Кароль гаварыў аб усіх сваіх суперніках з памяркоўнасцю. Ён заяўляў, што нічога не жадае, як абняць у бацькоўскім доме блудных дзяцей. Аднаго толькі пана Казіміра Пулаўскага, выключаў ён са сваёй міласці, імя яго ён не мог успомніць без абурэння і пастаянна паўтараў, што яму аднаму як самаму вінаватаму з усіх, ён ніколі не даруе. І

не прамінаў дадаць: Пулаўскі змагаецца як чалавек у распачы, ды яшчэ іншых хоча сілком пацягнуць з сабой у прорву. І гэтыя словы даходзілі да канфедэратаў. Становішча Пулаўскага рабілася безвыходным.

Аднак у адчай ён не ўпадаў. Так, ён не пераставаў жыць надзеяй, у якую ўжо і сам не верыў. Сярод непрыемнасцей, якія сыпаліся на пана Пулаўскага, адной з самых горшых для яго была хвароба пана Жавускага – вялікага літоўскага харунжага і генерал-палкоўніка барскай канфедэрацыі. Гэта было дужа дрэнна для Пулаўскага, бо ён якраз адкрыў перад харунжым свой намер выкрасці караля, каб ён мог паўстаць на чале канфедэрацыі, таму што бачыў гэта як выратаванне, стрэл з апошняга патрона. Харунжы не толькі ўхваліў гэты намер, але прыняў рашэнне правесці ў адзіночку гэтую задуму.

Ды вось толькі пакуты пана харунжага ўзмацніліся да такой ступені, што ён ляжаў у кляштары айцоў паўлінаў у Чэнстахове. Яго лячыў брат Рэмігій, манах і выдатны хірург.

Ужо тады пан Пулаўскі, страціўшы надзею выкарыстоўваць таварыша, здаў гэтую экспедыцыю, якая патрабавала самай стараннай падрыхтоўкі, палкоўніку Лукаўскаму, воіну, поўнаму мужнасці і запалу. Ускладаў на яго вялікую надзею.

Стан здароўя пана харунжага нічога суцэльнага не абяцаў. Жар у яго быў такі моцны, што ён часам траціў прытомнасць, з цяжкасцю варочаўся на ложку. Брат Рэмігій заявіў, што некалькі тыдняў харунжы яшчэ будзе хварэць.

Лекар якраз скончыў перавязваць хвораму нагу, калі пан Пулаўскі прыехаў наведць сябра і таварыша па зброі.

Харунжы паспрабаваў падняцца, але пан Пулаўскі тут жа ўпрасіў яго адмовіцца ад усялякіх цырымоній, прысеў на край ложка і загаварыў:

– О, пан Станіслаў, якім ударам стала для нас твая хвароба! Замест вацпана палкоўнік Лукаўскі узначаліць экспедыцыю, якая павінна пакласці канец грамадскім пакутам. Лукаўскі шырока вядомы па мянушцы «Запал», і доблесцю і розумам не раз, як вядома, праславіўся. Ён, так бы мовіць, быў той восью, на якой абарачалася наша канфедэрацыя ў Вялікай Польшчы. Паколькі пан Квілецкі здаў зброю каралю, і ягоныя падначаленыя выпрасілі для сябе прабачэнне, ён адзіны з вайскаводаў не хацеў парушыць клятву, і з дзесяткам вершнікаў праз Каліш здолеў прарвацца да нас. Ён узяўся прывезці караля ў Чэнстахову і запатрабаваў даць яму ў дапамогу ўсяго дваццаць чалавек выключнай адвагі. Я выбраў для яго тых, хто ёсць у мяне ў лагеры. Мы ўгаворым караля, каб ён быў з намі. У яго будуць не злыя прыдворныя, а верныя падданыя. Ён не знойдзе паміж намі такіх, якімі ён цяпер акружаны. Не такіх, што ўвесь час кажуць: – дай. дай! – але такіх, што свае маёнткі і жыццё сваё будуць аддаваць службе.

– Дык хай дапаможа ім Бог, пан Казімір, – хворым голасам адказаў пан Жэвускі, – каб гэтая няшчасная грамадзянская вайна скончылася. Я спадзяюся ўбачыць тут караля, і, хутчэй за ўсё, больш адданага сабе падданага ён нідзе не знойдзе. Але хоць сам гэты крок я высока ацаніў, хоць і ўзяў на сябе смеласць асабіста ўзначаліць гэтую задуму, прызнаюся, пан Казімір, што адчуваю нейкі неспакой, якога ніколі не адчуваў.

– Не дзіўна, што калі ўсё пастаўлена на адну карту, неспакой павінен мучыць нас, але іншага сродку выратавання ў нас не засталася. Мы б'ёмся кожны дзень, але да чаго гэта прыводзіць нас? Нам цяжка ўтаіць ад саміх сябе, што мы стаім над прорвай. Дух ва ўсіх альбо астывае, альбо ўжо астыў. Хто можа, той ад нас адступаеца, а тая жменька, якая да гэтага часу не адчайваеца, кожны дзень скарачаеца, павінна сысці на нішто. На працягу некалькіх тыдняў пратрымацца яшчэ магу, але не болей. Бог сведка, пан Станіслаў, што мы ўжо вычарпалі ўсе сродкі выратавання. Адно ў нас засталася, цяжка не ўхапіцца, як тапельца за саломінку.

– Праўду кажаш, пан Казімір, але адно мяне палохае. Калі наша задуму праваліцца, якая пляма на нас упадзе! Калі хто з тых, каго вы пасылаеце, патрапіць у рукі каралеўскіх прыхільнікаў, калі ён прызнае, што ён зрабіў гэта па загаду генерал-маёра, тады ты ведаеш, што будзе далей? Будзь ўпэўнены, яны абвесцяць па ўсім свеце, што мы здзейснілі замах на жыццё манарха, і наша імя з жахам будзе згадвацца паўсюль. Баюся, каб нашы імёны не неслі ганебнага кляйма царазбойства. Гэта злачынства, нечуванае ў гісторыі нашай!

– Не, пан Станіслаў, калі экспедыцыя і не ўдасца, чаго я не магу дапусціць, – хоць бы ўсе, каго пасылаю, трапілі ў рукі ворагаў нашых, як бы там ні спрабавалі выставіць гэта перад Еўропай за царазбойства, нашы імёны не будуць

зняслаўленыя, слава нашай канфедэрацыі будзе выратаваная. Я выслаў дваццаць доблесных вояў, а паміж імі чацвёрта і такіх, перад якімі я ўжо адкрыўся: палкоўнік Лукаўскі як начальнік экспедыцыі і трое ліцвінаў: Стравіньскі, Вазгірда і Скалуба. Я ведаю гэтых людзей, пан Станіслаў, і таму адкрыўся перад імі з усёй упэўненасцю; іншыя толькі ведаюць, што едуць у паход да Мазавіі, як звычайныя партызаны. Але куды, навошта, яны нават не здагадваюцца. Пан Касінскі, які з імі ідзе, здабыў ўсеагульную вядомасць як адзін з лепшых нашых партызан, ён па некалькі разоў мог наезджаць у сталіцу, ён мае з ёй адносіны, аднак і яму цалкам я не хацеў бы даверыцца. Усё, што ён ведае, гэта тое, што ён павінен падпарадкоўвацца начальніку. Але я, хоць і давяраю яго мужнасці, ведаю, што ён не набожны, і таму ў мяне няма ніякіх гарантый, каб ён валодаў тым сталым духам, які можа даць толькі гарачая вера, і з дапамогай якой чалавек безабаронны, зняволены ў турму, на пакуты, не перастае быць адважным. Але што тычыцца тых, каму я даверыўся, будзь упэўнены, пан Станіслаў, што кожны з іх тысячу смерцяў у пакутах вытрымае, а не выдасць таямніцу. Сёння ў манастырскай капліцы яны спавядаліся і, прыняўшы плоць і кроў Збавіцеля, далі клятву. Акрамя іх, ксяндза Марэка і мяне, нікога не было. Пасля кароткай пропаведзі ксяндза Марэка, кожны з іх, прыступаючы да святога прычасця, сказаў такія словы:

– Калі, бронь, Божа, траплю ў рукі ворагаў, прыму пакуты, але не аддам ворагам таямніцу, давераную мне: — калі хоць адно прозвішча назаву, хай гэтая кроў Збавіцеля майго, на мяне ўпадзе, хай наўвекі буду пракляты!

– Я не мяккага сэрца, пане Станіславе, так, як і васпан, я вырастаю ў лагерах, але пры гэтых словах стрымаць слёзы я не змог. На іх тварах выяўлялася такая адданасць, такая самаахвярнасць! Нешта настолькі нагадвае першыя стагоддзі хрысціянства, што вымавіць гэта я не магу. Будзь спакойны, пан Станіслаў! Наша слава ў бяспецы, ніякія злыдні не змогуць яе пахіснуць. Можа быць, Бог увянчае поспехам наша прадпрыемства. Інакш мне няма чаго будзе прыдумаць. Ты ж сам бачыш, што некалькі тыдняў пратрымацца я не магу. На што мы абапіраемся? Францыя, якая пастаянна падтрымлівала нас, як толькі мы падняліся, нам не дапамагла. Якая цана была яе абяцанням? Некалькі жменяк злотых і дзесяткі два афіцэраў. Ды і гэтая малая дапамога ёй цяжкая. Шоазель сышоў, а яго пераемнік чакае толькі абставінаў, каб урачыста адмыць рукі ад нашай справы. Не! Выкраданне караля дасць іншае. Бог чуе нас, пан Станіслаў! Яго ў сведкі бяру, што ніякая зацікаўленасць, нават імкненне да асабістай славы мной не кіравалі: я ішоў за перакананнем і ніколі не азіраўся. Калі кароль будзе з намі, усё ў нас атрымаецца; калі гэтая апошняя надзея збудзецца, вы ўсе нічога не страціце, кароль даруе вам усім. Сам бачыш, той, хто здаўся яму, не меў прычын шкадаваць пра гэта. А што са мной будзе, да гэтага я абьякавы: я добра ведаю, што на мяне аднаго ўскладуць усю віну. Я пакіну зямлю маіх продкаў: на іншай палове свету ёсць народ, які ўступае ў

бой: там пайду шукаць сабе прытулак, туды славу племя майго панясу. Апошні барскі канфедэрат папоўніць шэрагі амерыканскіх змагароў.

Пан Жавускі ўзяў яго за руку і, з хваляваннем сціснуўшы яе, адказаў:

– Пазнаю цябе, пан Казімір! Ты заўсёды адважны, заўсёды бясстрашны. Што ж тычыцца мяне, калі нашы надзеі падвядуць нас, будзь ўпэўнены, што ніякага прабачэння я не прыму. Добра раскаяцца ў грахах перад святаром, бо таямніцы ён не выдасць. А чалавек перад іншым роўным сабе чалавекам ні пра што не павінен шкадаваць. Жыццё наша занадта кароткае, каб мы дзеля яго ўсю славу прыносілі ў ахвяру. Мне не трэба пераязджаць за мора. У мяне ёсць суседні манарх; у яго лагеры я набыў сякія-такія заслугі, сведчанне якіх я нашу на грудзях. Яму я прапаную свае паслугі. Італія мяне, спадзяюся, прыме, рымскі імператар мной не пагрэбуе.

Тут аўтар, забягаючы наперад, хоча наведаміць, што пасля роспуску барскай канфедэрацыі была аб'яўлена амністыя. Толькі трое не хацелі прыняць яе. Гэта былі: пан Міхаіл Пац, генеральны маршалак Літвы, які памёр у Страсбургу ў 1787 годзе, у дабраахвотным выгнанні, пан Казімір Пулаўскі, які загінуў ў Амерыцы ў баі пад Саваннай у 1779 годзе, пан Станіслаў Жавускі, які стаў фельдмаршал-лейтэнантам імператарскіх войскаў у аўстрыйскага імператара Іосіфа II, памёр у 1786 годзе.

Пан Пулаўскі развітаўся з харунжым, пайшоў займацца выправай у дарогу тых, на каго ўскладаў свае надзеі. Сумневаў не заставалася, што ўсё, раней прадуманае, павінна даць жаданы вынік.

У самой Варшаве ў яго быў свой чалавек – пан Пжышыхоўскі, які пастаўляў коней для конніцы саксонскага курфюрста. Ён пастаянна трымаў ўпотай сувязь з панам Пулаўскім, і быў вольны ад усялякіх падазрэнняў, бо варшаўская моладзь брала ў яго коней часцей за ўсё ў доўг, чым ён заслужыў у яе давер. А ў князя падкаморыя, брата караля, ён бываў ці не кожны дзень. Некалькі дзясяткаў коней, якія ён заўсёды меў у сваёй стайні, былі да паслуг Пулаўскага.

Акрамя таго, у нейкай мілі ад Варшавы жыла ў сваім замку пані ваяводзіна Раўская, багатая ўдава, якая была ў самых цесных сяброўскіх адносінах з фаварытамі караля. Пані крайчына кожны тыдзень прыязджала да яе летам, каб падыхаць вясковым паветрам. Часта бывалі ў яе баляванні, дзе можна было бачыць увесь вялікі свет сталіцы. У яе завязваліся любоўныя інтрыгі першых залётнікаў двара. Інакш яе не называлі, толькі: наша мілая ваяводзіна. Кароль сам заслужыў яе давер. Хто на свеце асмеліцца западозрыць яе? А між тым жанчына, душой і целама прывязаная да саксонскага дому, пастаянна перапісвалася з панам Пулаўскім і яму пра ўсё апавядала.

Войскаў у Варшаве не было, акрамя пешай гвардыі і палка Міроўскіх, на які кароль не шмат мог разлічваць, бо палова гэтага палка яшчэ ў пачатку канфедэрацыі, будучы падбухторана ротмістрам таго ж палка, Францыскам Держаноўскім, перайшла на бок канфедэрацыі. Адзіны полк, на чыю вернасць кароль мог

разлічваць, была каралеўская харугва, якая была ў Варшаве пад камандаваннем пана старасты Вялюньскага. Ён яе нядаўна сам стварыў, атрымаў за гэта званне генерал-маёра.

Некалькі дзясяткаў вершнікаў, ды і то раскіданых па горадзе, не былі гэтак страшныя, каб з'явілася падазрэнне пра выкраданне караля ў начную пару, у неасветленым горадзе, дзе ўжо ў дзевяць гадзін вечара вуліцы былі пустыя.

Ніколі абставіны не здаваліся больш спрыяльнымі для таго, каб ажыццявіць задуманае.

Людзі пана Пулаўскага, апранутыя хто па-вясковаму, хто як шляхціцы, якія вандруюць у сваіх інтарэсах, рознымі шляхамі злучыліся ў маёнтку пані ваяводзіны Раўскай, дзе ўжо былі для іх падрыхтаваны коні.

Нашы ліцвіны ехалі разам на адной брычцы, якой кіраваў Скалуба. Ехалі з асцярожнасцю, стараліся, каб іх нідзе ніхто не затрымліваў. Вазгірды і Скалуба былі вясельныя, а войскі больш, чым калі-небудзь, здаваліся, быў пагружаны ў сумны настрой.

Вазгірды, які сядзеў побач з ім, паспрабаваў разгаварыць яго. Убачыўшы яго панура маўклівым, ён нецярпліва загаварыў:

– Пан Міхал, я б не хацеў, каб ты сядзеў моўчкі, як звычайна. Нам даручана тое, што прынясе нам несмяротную славу, а краіне мір і шчасце, а таму не след сумаваць. Калі б я цябе не ведаў, далібог, пачаў бы сумнявацца ў поспеху, таму што твой смутак нібы вяшчуе нейкае злавеснае прадчуванне.

– Не, пане Яне, у мяне няма ніякіх прадчуванняў, я спадзяюся, што справа ў нас атрымаецца. Мае прадчуванні – гэта толькі маё. Бог дапаможа нам, але я хутка буду не рады гэтаму.

– Ат, кінь ты гэтыя дурныя думкі! Лепш думай; што цябе і нас чакае. Зрэшты, я цябе не пазнаю: ты заўсёды з добрай надзеяй ішоў на самыя рызыкаўныя справы, а зараз расстроены. І што цябе збіла з панталыку?

– Смейся з мяне, пане Яне, здзекуйся над маімі забабонамі, над глупствамі. Але я ў адным павінен прызнацца, што калі б наша выправа была тыдзень таму, ці ва ўсякім выпадку, за чатыры тыдні, я быў бы цалкам спакойны. Але цяпер лістапад, месяц для мяне самы нешчаслівы.

– Табе было б сорамна, пан Міхал, верыць у такое глупства. Кожны месяц знаходзіцца пад апекай Усявышняга. Што можа быць страшней у лістападзе, чым у снежні?

– Для васпана нічога, але для мяне... Бо ты выдатна ведаеш, пане Яне, што я ніколі не быў шчаслівы, але самыя страшныя няшчасці заўсёды здараліся са мной у лістападзе.

– А гэта што яшчэ?

– Няйначай, так. Памяркуй сам! Я нарадзіўся ў Дзень усіх Святых, але мне далі імя анёла, таму што айцец мой не хацеў рабіць выбар паміж святымі, каб не падвяргаць

сябе небяспецы. Вось першае маё няшчасце. У лістападзе маці мая мяне, дзіця сваё, пакінула. А памятаеш, якая бяда была ў мяне ў лістападзе, калі на Нёмане пад Сержанем брычка, коні і скрыня, ўсё, што я князю ваяводзе адаслаў, сышлі пад лёд. А ці не ў гэтым месяцы я прывёз у Нясвіж майго брата, дзе ён пазнаёміўся з маёй нявестай? Павер, я не перажыву гэтага лістапада. У мяне ёсць нейкае прадчуванне, якое я не магу растлумачыць. Учора, спавядаўшыся з вамі, я распараджаўся сабой да смерці і Цела Гасподняе прыняў як прычасце. Калі я к памру, ты не забудзешся пра душу сябра?

– Пан Міхал, ці ведаеш ты, што такія думкі – цяжкі грэх?

– Не, дарагі Яне, гэта не грэх, гэта моцнае прадчуванне, таму што яно ад Бога. Нябожчык мой бацька не месяц, не дзень, а гадзіну да сваёй смерці прадчуваў, і ты ведаеш, што гэта быў муж па сэрцы Богу. Ты не паверыш, ад многіх грахоў гэта прадчуванне маё раней абараняла мяне, а вось сёння я гатовы паўстаць перад судом Божым. І ўсё ж, што гэта за свет! Ён не мог прывязаць мяне да сябе: розум і сумленне пераконваюць мяне, што мне больш выгодна памерці, чым жыць. Ты бачыў мяне не ў адной сутычцы, скажы: я схіліў галаву, калі вакол світалі кулі? Але я веру, што набліжаецца момант растання маёй душы з целам, мне нават сорамна, што я адчуваю нейкае трапятанне.

– Будзь разумнейшы, пан Міхал: усё так добра, так па-боску прадумана, што павінна атрымацца. Васпан яшчэ шмат гадоў будзе атрымліваць асалоду ад свету садружнасці і падбярэ сабе жоначку, якая будзе лепшай для васпана. Мы будзем жыць шчасліва, і яшчэ шмат ласёў і мядзведзяў заб'ем у Алесіне.

– Не, не, пан Ян, ты кажаш гэта, каб ажывіць ўва мне дух, але гэта лішняе: хто ўпэўнены ў смерці, той у мужнасці не саступіць, не падвядзе таго, хто спадзяецца на яго. Я сто разоў адчуў гэта, абараняючы падсудных: яны спадзяюцца, пакуль ім не зачытаюць смяротны прысуд. Ты толькі паглядзі на мяне: я ўжо пражыў сваё жыццё. Прырода трымціць, але вера бярэ верх над ёй. Як бы тое ні было, я прашу цябе, калі я памру, памятай пра душу аднаго са сваіх сяброў.

– А я паўтараю, пан Міхал, што ў Бога верыць трэба, а ўсе гэтыя забабонныя страхі адгані знакам Святога Крыжа. Бог з табой, Міхал, я ўпэўнены, што ўсё добра пойдзе, і што ты выйдзеш жывым і цэлым з непрыемнасці, што, хоць я не адчуваю ў сабе паклікання да стану святара, я даю табе слова шляхціца, што, калі ў гэтым лістападзе ты памрэш, я пайду ў манастыр. А як толькі стану святаром, то спачатку імшу адпраўлю за тваю душу, а потым раз на тыдзень буду чытаць малітву за цябе. Усміхнуўся Міхал на гэтыя словы, якія так красамоўна сказаў пан Вазгірд, і абодва змоўклі.

Я не буду распавядаць чытачу аб тым, як яны даехалі. Дастаткова таго, што ўсе, каго паслаў пан Пулаўскі, сабраліся ва ўмоўленым месцы, у мястэчку Закрочым, і там, ублытаня ў службу шматлікага двара, чакалі загадаў пана Лукаўскага. Той

кожны дзень, а часам і два разы на дзень бываў у Варшаве, вяртаўся заўсёды з добрай надзеяй, і нашы ліцвіны нецярпліва чакалі, калі і яны адправяцца ў Варшаву.

VI. Прадчуванье

Дзень 17 лістапада 1771 года быў прызначаны для выкрадання караля, і менавіта па такой прычыне. Ён некалькі гадоў не бачыўся з дзядзькам, князем канцлерам. Князь-канцлер не раз бываў у святлейшага пляменніка, але стаў часта хварэць. Таму кароль вырашыў праведаць яго якраз 17-га, і правесці з ім увесь дзень і вечар. Ягоны намер быў таямніцай, але ніякай таямніцы пры двары захавацца не магло. Ужо напярэдадні гэтага дня пані ваяводзіна пра гэта ўжо ўведала і ў адпаведнасці з гэтым план быў складзены панам Лукаўскім.

Ён, войскі, Касінскі і чацвёрты салдат, набліжаны Лукаўскага, на мужнасць якога ён ускладаў найбольшы давер, у той жа дзень з самай раніцы павінны былі аказацца ў Варшаве. У пана Пжышыхоўскага было падрыхтавана чатыры кані, а пяты – для караля. Ноччу і задумалі зрабіць напад на караля, калі ён паедзе ад дзядзькі ў замак, пасадзіць яго на каня, з ім прайсці праз браму і стаць на заезным двары, на паўдарозе да замка ваяводзіны, адкуль Вазгірд, Скалуба і яшчэ шаснаццаць вершнікаў павінны былі прывезці караля ў Чэнстахову. Скрасці караля хацелі каля паўночы, каб не спахапіліся, што яго няма ў горадзе. Маючы некалькі гадзін у запасе, яны спадзяваліся, што паспеюць уцячы. Аднак жа на выпадак пагоні пан Лукаўскі меў намер напалохаць караля пагрозай зброі. Калі б гэтую пагоню за імі паслалі, то Лукаўскі пайшоў бы і на такое.

Дарэмна Вазгірд патрабаваў, каб яго ўзялі з сабой. Пан Лукаўскі, аднак даручыў яму камандаванне атрадам, які павінен быў рушыць ім насустрач, і ад свайго не адступіў. А Пулаўскі загадаў ім усім падпарадкоўвацца Лукаўскаму. Вазгірд не адважыўся не паслухацца.

*****

У дзень 17 лістапада, паміж дзесяццю і адзінаццаццю раніцы стараста ў халаце сядзеў на канапе ў кабінеце. Ён піў чай, які стаяў на століку каля канапы, на якой ляжала некалькі лістоў спісанай паперы і стос замежных газет.

Толькі што ад яго выйшаў намеснік атрада, якім Людвік камандаваў. З ім стараста размаўляў больш за гадзіну. Ён вельмі дбайна займаўся новай справай, яму хацелася, каб харугва, якую ён атрымаў ад караля, стала ўзорнай і ён хацеў навесці ў ёй парадак і дысцыпліну на замежны ўзор. Дапіў чай, разгублена пагартаў толькі што атрыманыя пісьмы. У адным яго прасілі пазычыць некалькі сотняў золотых на некалькі дзён; у другім прасілі прабачэння, што не могуць заплаціць у тэрмін, апраўдваліся сотняй прычын, з якіх, аднак, ён нічога зразумець не змог. У трэцім

у імя дружбы і таварыства прасілі, каб ён даслаў адной даме тысячу золотых, але пад вялікім сакрэтам, каб яе муж пра гэта не даведаўся, бо пані была ў вялікай пашане ў караля. Чацвёрты быў самым прыемным, таму што з ім было даслана некалькі дзясяткаў золотых ганаровага доўгу за пройгрыш у карты. Гэта быў ліст ад падстоля, на якога на працягу двух гадоў бясплатна працавалі варшаўскія рамеснікі, але за гэта ён не плаціў. Ды вось жа стараста атрымаў за дваццаць чатыры гадзіны плату за пройгрыш у карты. Пяты – ліст, які Людвік атрымаў ад юрыста, ён даў яму параду ў справе багатага памешчыка з Валынскай губерні. Шосты, сёмы, да дванацатага, былі просьбы, каб ён папрасіў чагосьці ў караля. Каб стараста нічога іншага не рабіў, толькі адказваў на лісты і квіткі, якія ён атрымліваў кожны дзень, часу на што іншае ў яго ўжо не хапала б.

Ён выйшаў з-за стала ў задуменні. Яму надакучыла чытаць лісты, на якія не варта было адказваць, чытанне іх нават было для яго цяжкім. І тут у кабінет увайшла яго жонка. Гэта была рэч нечуваная, якая выходзіла са звыклага ладу яе жыцця - бо яна ніколі не ўваходзіла ў кабінет. Стараста ўстаў, зрабіў некалькі крокаў насустрач жонцы, пацалаваў ёй руку і пасадзіў побач з сабой, прыгаворваючы: - якое шчасце, што вядзе цябе, анёл мой, у мой пакой?

Зося была ў халаце белага колеру, з жоўтымі стужкамі, на галаве ў яе была карункавая шапачка. Гэта было ранішняе негліжэ, але так з густам падабранае, так ёй да твару. Яна і сама была такая свежая і прыгожая, нешта такое анельскае было ў яе поглядзе, што не толькі паэт, але і любы, у каго былі вочы, пагадзіўся б, што яна выглядала як зара ў майскую раніцу.

Стараста ніколі не бачыў яе больш прыгожай. Нейкі час ён знаходзіўся ў захапленні, ён ледзь мог паверыць, што яна ягоная жонка.

– Зося, - сказаў ён, – паўтараю табе пытанне: за што мне такое шчасце? Ты адчуваеш, што кожнае імгненне, не пражытае з табой, для мяне страчана. Але ты думаеш, што можаш перашкаджаць мне выконваць абавязкі маёй службы, і не хочаш перарываць маёй працы, таму што ведаеш, што з табой я магу быць заняты толькі адным. Таму я здзівіўся, што ты да мяне зайшла. Скажы мне, свайму сябру, які абагаўляе цябе, скажы, што прывяло цябе ў кабінет? Мая Зося, я бачу, што ўжо некалькі дзён цябе штосьці мучыць.

– Ты не памыліўся, мой дарагі. Нейкі час страх, які я не ўмею вытлумачыць сабе, нейкія трывожныя сны, нейкія прадчуванні не даюць мне спакою. Калі я бачу цябе, я спакойная, але ты ледзь знікаеш з маіх вачэй, мне здаецца, што я страціла цябе назаўсёды. Людвік, ты добры, ты не сумняваешся ў маёй прыхільнасці; дзеля цябе я ахвяравала ўсім, і ў мяне няма іншага жадання, толькі каб ты быў са мной шчаслівы. Ты стаў для мяне бацькам, братам, сям'ёй. Ты кахаеш мяне, ты кожнае імгненне майго жыцця стараешся зрабіць шчаслівым. Тады чаму я не шчаслівая?

– Дарагая Зося, скажы мне, чаго ты патрабуеш, што я, па твойму, не так раблю, чым я магу развець твой смутак? Я ахвярую ўсім, абы ні адно воблачка не азмрочыла

надвор'я твайго жыцця. Скажы, ці бачыш ты ў маіх учынках нешта такое, што трэба выправіць. Скажы, і адразу воля твая споўніцца.

– Людвік, што я табе скажу? Я кахаю цябе больш за жыццё, і я бачу, што маёй прыхільнасці да цябе недастаткова, што ты не можаш быць шчаслівым.

– Божа мой, Зося, што ты такое кажаш? Цябе мне недастаткова! Не кажы так! Я кахаю цябе больш за ўсё на свеце, а ты лічыш, што мне гэтага недастаткова?

– Людовік, калі ты хочаш кахаць мяне, калі мой спакой табе дарагі, пакінь Варшаву, пакінь гэтую мітусню здрадніцкага вялікага свету. Утаймуй сваю прагу свецкіх забаў. У нас ёсць значныя ўладанні ў Літве, у нас ёсць многа падданных, у нас ёсць сваякі, суседзі, якія добра адносяцца да нас. Жывучы паміж імі, мы пастараемся заваяваць іх дабрыню. Я сялянка, мне гэты свет спачатку вельмі спадабаўся, але ўжо стаў настолькі агідны, што без нейкага прымусу ў ім я жыць не магу. Грамадства тутэйшае, яго размовы, яго весялосць, гэтыя нахабныя заляцанні мужчын, гэтыя інтрыгі жанчын – усё гэта невыносна для мяне. Ты прывык да гэтага, ты без вялікага свету абывіцца не можаш, ты прэтэндуеш на захапленне, на цацанкі двара, і ты хочаш, каб я верыла, што табе дастаткова таго, што я з табой.

– Зося, анёл мой, якая ж ты несправядлівая! Ці думаеш ты, што ёсць на свеце такая пустыня, у якой я не быў бы шчаслівы з табой? Але скажы, ці магу я жыць толькі для цябе? Хіба маё існаванне не належыць радзіме, якой я служу? Ці магу я пакінуць свайго караля, караля, гэтак адданага няўдзячнаму народу, у разгар публічных беспарадкаў, каб, пазбавіўшыся ад усякай небяспекі, думаць толькі аб уласным шчасці? Зося, калі б я сказаў каралю: ты заўсёды быў для мяне бацькам і сябрам, даў мне багацце, калі я быў яшчэ нічым, а цяпер, калі ў мяне ёсць жонка, анёл прыгажосці і дабрыні, хатняе шчасце, дабрабыт, я развітваюся з табой, таму што ўсё, што ты для мяне зрабіў, ужо знікла з маёй памяці. У цябе ёсць свае клопаты, падданыя твае бунтуюць, самыя злыя на цябе нападаюць. І ўсё ж, шукай каго хочаш, каб ён суцяшаў цябе, таму што ты мне больш не патрэбны. Каб я паступіў так, Зося, хіба ты магла б далей паважаць мяне?

– Што я табе на гэта адкажу, Людвік? Усё яно так. Але хіба ты не падманваеш сябе, думаючы, што ты так патрэбны каралю? Колькі разоў ты шкадаваў аб тым, што тут жаночыя інтрыгі так усё перакрэсліваюць, што табе служыць каралю не пад сілу. Дарагі Людвік, калі ў цябе ёсць абавязкі перад каралём, хіба ты адзін у яго? Вер мне, што тысяча знойдзеца такіх, што тваё месца могуць заняць; хіба мала іх? Аддай у рукі караля тое староства, якое ты атрымаў ад яго. Хай каму іншаму яго падаруе. А сам пажыві як незалежны шляхціц. Што табе прыдасца ад таго, што станеш сенатарам, як табе абяцае кароль? Няўжо гэта з'яўляецца мэтай тваіх жаданняў? Ах, мой мілы, павер маім прадчуванням, паміж табой і гэтымі сенатарамі ляжыць прорва.

– Дарагая мая, ты мяне яшчэ мала ведаеш. Не сакрэт, што я змагу дамагчыся сенатарскага крэсла, што яно мне будзе дадзена. Як толькі адбудзецца бліжэйшы

сейм, я павінен атрымаць яго. Кароль даў мне слова. Але хіба я прагну гэтага для нейкага асабістага ўзвышэння? Што можа дадаць гэтая сенаторыя? У маладосці маёй, у Францыі, сярод самага першага двара ў свеце, я быў у такой ступені велічы, што ніякая польская годнасць не можа з ёй параўняцца. Але я хачу атрымаць гэтае званне толькі дзеля цябе, Зося мая дарагая. Акрамя хатняга шчасця, якім ты мяне радуеш, ты яшчэ сыпеш шчодрой рукой усе дарункі, якія толькі можа пажадаць самалюбства. Калі я з табой паказваюся пры двары і чую, як увесь натоўп, захоплены табой, вітае цябе воклічамі хвалы, я думаю, што я з'яўляюся ўладальнікам гэтых чароўных дароў, што спробы прыдворнай моладзі, пакарыць тваё сэрца, марныя, таму што гэта сэрца мне аддадзена назаўжды. Ах, мой анёл! Ты ўявіць сабе ніяк не можаш, што гэта за захапленне для мяне! Ці ёсць ва ўсім свеце штосьці такое, што магло б парадаваць мяне болей. Быць каханым самай прыгожай, самай добрай, самай разумнай істотай, таму што ўсе прызнаюць гэта ў табе ва ўсёй Варшаве, гэта шчасце такое вялікае, такое цудоўнае, што яно не мае ні на адной мове слоў, якія маглі б апісаць яго. Але калі я хачу, каб мяне ўзвялі ў вышэйшы сан, то толькі таму, што я не магу выносіць, каб якая-небудзь жанчына па якіх-небудзь прычынах лічыла сябе вышэй маёй Зосі.

— Хіба ад гэтага залежыць шчасце! Калі б я была для цябе вышэй за іншых, што мне яшчэ трэба?

— Не, не! Не кажы мне гэтага! Ты не паверыш, колькі пакут я зношу, калі бачу, як гэтыя бабы, надзьмутыя сенатарскай годнасцю, сядзяць вышэй за цябе. Зося, будзь паблажлівая да маёй невылечнай слабасці, таму што гэтая слабасць зыходзіць з маёй прыхільнасці да цябе.

Тут, напалову абняўшы яе, ён пасадзіў да сябе на калені і пачаў лашчыць; вусны ягоныя ляглі на яе вусны, і з гэтых вуснаў пілося захапленне. Зося не адштурхоўвала яго; твар яе пакрыўся колерам сораму і любові, а на вачах паказаліся слязінкі. Гэта быў момант, які кожны быў бы рады выкупіць нават гадамі горычы.

— Зося, дарагая! — усклікнуў Людовік, любоўна глядзячы на жонку. Нешта было ў ёй такое анельскае, такое цнатлівае, такое чароўнае, што Людовік не мог насыціцца яе выглядам. — Зося мая, клянуся табе, што, сабраўшы сейм, які адзіны ацаліць раны нанесеныя Айчыне, як толькі я атрымаю ад караля крэсла, мне публічна абяцанае (а ў нас ёсць некалькі вакантных), я адразу ж пакіну і двор, і сталіцу; паеду з табой за мяжу. Хай лепей у Версалі я буду хваліцца сваім анёлам, хай ты, Зося, гэтак жа прыцьміш парызскіх прыгажунь, як прыцьміла варшаўскіх. Але мы ненадоўга спынімся там. Мы вернемся і пасялімся ў вёсцы, дзе з гэтага часу будзем жыць для сябе. Ці то ў маёй Айчыне, ці то ў вашых уладаннях, дзе ты загадаеш. Пабудуем вясковы палац. Мы самі будзем сачыць за яго будаўніцтвам. Калі мы яго заселім, я аб'еду з табой увесь раён, і пасябрую з тваімі сваякамі, з панствам акругі. Мы будзем весці гаспадарку, мы створым англійскі сад, звярынец, цяпліцу, і мы будзем прыкладаць усе намаганні, каб выхаваць нашу дзяўчынку, якая будзе такой жа

прыгожай, як і ты, мая дарагая. Ці, можа быць, Бог дабраславіць нас і дасць яшчэ дзяцей, ці ж няпраўда, мая Зосю?

– Людвік, – прамовіла Зося, прыціскаючы галаву мужа да грудзей, – я кахаю цябе, ты ведаеш пра гэта, таму ўсе, што ты захочаш, зможаш зрабіць. Але я павінна выказаць тое, што пазбаўляе мяне спакою, што з'яўляецца прычынай слёз, якія часта праліваю. Людвік, ты не набожны, я нават не ведаю, ці верыш ты ў Бога.

– Я, мая любая? Чаму ты так дрэнна пра мяне думаеш? Хіба я не павінен пакланяцца таму Богу, які дараваў мне цябе? Хіба ж я калі буду за гэта няўдзячным?

– Не, Людвік, я ніколі не бачыла, каб ты слухаў імшу, я ніколі не бачыла, каб ты маліўся. Як жа я не павінна баяцца за сваю будучыню?

– Ты памыляешся, мая дарагая. Я пакланяюся Богу і часта ўзношу да яго мае малітвы. Пакланенне Богу узвышэннем духу, вось рэальнасць веры, а абрады – гэта толькі прынятыя формы, якія ў залежнасці ад часу і месца мяняюцца. Пакланенне Богу з самага пачатку існавання роду чалавечага захоўваецца, а рэлігійныя канфесіі пастаянна мяняюцца. Турак паварочваецца тварам на ўсход, паўтарае, што няма Бога над Богам, а Мухамед – Яго Прарок. Насельнік берагоў Ганга пабожна памірае, трымаючыся за каровін хвост, аддаючы такую ж пашану Вярхоўнаму суддзі, як і ты, мая дарагая, калі стаіш на каленях перад алтаром. Бог ёсць дом, а споведзі і абрады – гэта сродкі наблізіцца да яго. Мала хто можа аб'яднацца з Богам, пакланяючыся яму ў ім самім. Людзі шукаюць яго ў нейкіх формах, таму што ён стваральнік ўсіх формаў і ў іх ён праяўляецца. Адны бачаць яго ў сонцы і зорках, другія – у зямных тварэннях, іншыя – у самім чалавеку; і кожны мае права, бо ўсякае тварэнне ёсць яго адкрыццё. Я пакланяюся Богу ў табе, мая Зосю, таму што ты – самае патаемнае тварэнне прыроды, а прырода – яго першынец. Ці ведаеш ты пра тое, што калі я люблюся тваім целам, калі я насаладжаюся ім, то гэта і ёсць малітва, можа быць, самая добрая для Бога?

– Ах, Людовік! Ты не паверыш, які боль ты прычыняеш мне, калі кажаш гэта! Ты падманваеш сябе сваім розумам. Я не магу паказаць табе, што ёсць няслушнае ў тваіх развагах, але ад яго ў мяне мурашкі прабягаюць, я адчуваю, што кожнае слова тваё – грэх.

– Не, мой анёл, я зусім чысты ў сваім сумленні. Хоць ты ніколі не бачыла, каб я маліўся па-твойму, скажы мне, я калі-небудзь спрабаваў адцягнуць цябе ад тваіх рэлігійных звычаяў? Я паважаю любую форму прынятую народамі для выяўлення найшчырэшых пачуццяў, глыбокай павагі, падзякі і даверу Творцу. У той сферы, у якой я цяпер жыю, мужчыны разам з жанчынамі падпарадкоўваюцца нацыянальным абрадам, будзь ўпэўненая, я іх паважаю за іх набожнасць. Але цяпер гэта было б з майго боку дзівацтвам: нават прыдворныя біскупы не паверылі б, што я раблю гэта з пераканання. Па ўсім горадзе мяне б абвясцілі крывадушнікамі, а па меншай меры гаварылі б, што я спрабую дагадзіць якой-небудзь прыгожай маладой дзяўчыне і таму малюся. Але я даю табе слова, што, пасяліўшыся ў вёсцы, буду ва ўсім

прытрымлівацца звычайў тых, з кім буду жыць. Буду перабіраць пацеркі ружанца, біць паклоны ў касцёле ў бернардзінцаў, не прапушчу ніводнага паста.

– Ты ўсё, што для нас святое, ператвараеш у насмешку.

– Даю табе слова, што не. Хто жыве ў грамадстве, а яго рэлігійных звычайў не падзяляе, той варты калі не пагарды, то хаця б спачування. Я заўсёды буду старацца ва ўсім выконваць звычайі тых, з кім мне давядзецца жыць. Калі неглыбокія розумы адрозніваюцца ад усіх павярхоўнасцю, то толькі таму, што нічым іншым вызначыцца не здольныя.

– Людовік, спыніся! Я з табой спрачацца не збіраюся, але я ў пастаянным страху. Мой дарагі муж, я не ведаю, чаму мне здаецца, што Бог злуецца на цябе. Калі мой спакой табе дарагі, дай мне слова, што ты выканаеш тое, аб чым я цябе папрашу.

– Добра, анёл мой дарагі! Кажы, што рабіць, а я за шчасце палічу, калі зраблю для цябе што-небудзь добрае.

Зося выслізнула з абдымкаў Людвіка, пабегла ў свой пакой і неўзабаве вярнулася, трымаючы іконку Маці Боскай Вострабрамской, адлітай са свінцу і ў срэбным акладзе. Яна трымалася на залатым ланцужку. Падала яе Людвіку і сказала:

– Муж мой мілы, бачыш гэтую ікону. Маці Боская надарыла мяне дзіцем, дала мне яго пад дабраславенне. Прашу цябе, надзень яго на шыю. Я буду спакайнейшая, калі ты мяне запэўніш, што не знімеш яе.

– Добра, дарагая мая, будзь спакойнай. Я клянуся табе, што калі ты надзела яго на мяне, то ты і здымеш яго сама. Я даю табе на гэта сваё цвёрдае слова.

Зося павесіла абразок на шыю Людвіку і абняла яго.

– Дарагі муж, – загаварыла яна, – яшчэ аб адным я буду прасіць цябе: настолькі я неспакойная, так заблыталася ў прадчуваннях, што ты павінен паабяцаць быць са мной сёння неадлучна. Заўтра я не буду пярэчыць, калі ты пакінеш мяне адну, але сёння не адступай ад мяне. Павер мне, Людвік, гэтая мая настойліvasць – голас Божы, папярэджанне, што над намі навісла нейкая небяспека. Ты ж не будзеш такі жорсткі, каб пакінуць мяне сам-насам з маімі думкамі? Хачу, каб да заўтрашняга дня ты быў толькі маім. Паабяцай, што нават калі кароль пашле па цябе, ты скажаш, што хворы і не пакінеш мяне.

– Добра, мая дарагая. Ты для мяне даражэй за славу, за ўсе мае высокія мары. Увесь гэты дзень будзе прысвечаны табе. Сёння раніцай мы разам паедзем на санках ва Ўяздоўскія казармы, каб паглядзець на маю харугву. А потым у нас будуць госці. З намі абедае твая стрыечная сястра, і яна шчаслівая, таму што яе Гінтаўт ўсё ж такі стаў прыдворным. Ён даў сто тысяч Струцінскаму за тое, каб ён склаў з сябе званне чэсніка літоўскага, і вось кароль яму гэтае званне ўчора перадаў. Сёння павінен наш Гінтаўт з'ехаць у вёску, а жонку сваю аддаў на апеку князю Варагіну, які, напэўна, з новай пані чэснікавой да нас і прыедзе.

– Ах, мой Людвік, ты не паверыш, як мне шкада, што ты прымушаеш мяне весці сяброўскія адносіны з маёй стрыечнай сястрой. У мяне ёсць слабасць да яе, але яна

такая безразважная, такая вольная ва ўчынках, што я папракаю сябе ў тым, што, жывучы з ёй у згодзе, я падтрымліваю яе ўчынкі.

– Не забывайся, што ёй я абавязаны шчасцю майму, таму што без яе ты ніколі не была б маёй жонкай. На ўсё, што яна зробіць, я заўсёды буду закрываць вочы, таму што няўдзячным быць не ўмею.

– Людовік, драгі, калі ж мы гэтую гідкую сталіцу пакінем?

– Я табе яшчэ раз паўтараю, што пасля склікання сейма мы будзем жыць толькі дзеля сябе. Такім чынам, сёння я цалкам твой, я ні на крок не адступлю ад цябе. У нас сёння будуць госці. Будзь з імі вясёлай і ветлівай, таму што я хачу, каб усе ведалі, што я шчаслівы.

Зося зноў кінулася ў яго абдымкі і новай ласкай выказала падзяку за дабрыню мужа. Потым яна вырвалася з яго абдымкаў, знікла, але праз некалькі імгненняў вярнулася з дачкой на руках. Любячы бацька, узяўшы дзіця на рукі, глядзеў на немаўля, гушкаў яго, слухаў тое, што зыходзіла з вуснаў гэтага мілага закладу агульнай любові. Бацька і маці плакалі ад радасці: як яны былі шчаслівыя!

Праз пэўны час Зося апранулася, каб суправаджаць Людвіка. А ён апрануў мундзір каралеўскай гвардыі, які так пасаваў яму, пасадзіў жонку ў санкі, сам кіраваў імі замест лёка.

Яны прыехалі да казармаў. Стараста аддаў павады лёкаю, а сам, лёгка саскочыў, узяў жонку ў абедзве рукі і паставіў яе на зямлю. Уся харугва выбегла вітаць свайго правадыра, з захапленнем глядзела на ягоную жонку. Выглядала яна сапраўды асляпляльна. Жадаючы дагадзіць таварышам па зброі, стараста папрасіў яе апрануць сабалінае футра. Зося была ў ім, калі стараста прадставіў яе салдатам. Усе яны любілі свайго камандзіра, таму што ён умеў пранікаць у іх сэрцы і стараўся без зламыснасці караць, калі было трэба. Але яму нават не трэба было быць строгім, таму што яны баяліся засмуціць яго.

Калі ён увайшоў з ёй у стайню, каб агледзець коней, стары харунжы сказаў:

– Пан генерал, вы лепей прыходзьце да нас адзін, таму што мне трэба паказаць вам коней, а я не магу адвесці вачэй ад пані генералавай.

Зося пачырванела, апусціла вочы, і прыкрыла твар каўняром футра, на вялікае шкадаванне і харунжага, і ўсіх ваяроў.

Стараста акінуў стайню позіркам дасведчанага знаўцы. Выказаў харунжаму сваё задавальненне і наказаў яму, каб палова харугвы заўсёды была нападготове, каб сесці на коней па пубому загаду, таму што, жывучы ў неспакойны час, у кожны момант можна чакаць чагосьці неспадзяванага.

У знак таго, што ён быў рады таму, што ўбачыў, стараста паабяцаў даць салдатам шэсцьдзсят бутэлек віна, пасля вярнуўся з жонкай да сябе. Салдаты развіталася з ім пад воклічы:

– Няхай жыве наш добры камандзір! Няхай жыве наша выдатная пані генералава!

VII. Вечар у вялікім свеце

Вялюньскі стараста трымаў дом на высокім узроўні, у адпаведнасці са сваімі прыбыткамі. Хаця пасля жаніцьбы ён аддаў сваё пазнанскае камендорства, але захаваў пасаду пры каралі, і як начальнік кабінета атрымліваў трыста злотых у месяц. Дадаць да гэтага пасаг жонкі. Па сваіх прыбытках ён мог знаходзіцца паміж багацейшымі жыхарамі сталіцы, тым больш, што прыбыткі значна пераважалі над выдаткамі. Зрэшты, більярд і азартныя гульні таксама былі для старасты невычарпальнай крыніцай прыбытку. Гуляў разумна, быў, як гэта французы кажуць: *un bean joueur* (памяркоўны гулец), ён умеў своечасова спыніцца, лёгка перажываў проигрышы, радаваўся выйгрышам...

Дом яго быў адкрыты, абеды і вечары ладзіліся часта. У Варшаве ведалі, што ў яго ёсць лепшы кухар, што палац з такім густам абладжаны, што ніводная дама не магла супернічаць з пані старасцінай ні ўборамі, ні прыгажосцю. Была вядомая ўсёй сталіцы закаханасць старасты. Шлюбнае жыццё часта бывае прадметам кпінаў, але стараста быў настолькі модным і адважным, а жонка яго такая прыгожая і знакамітая, дом іх такі багаты і добры, што ніякая насмешка да іх не прыставала. Калі нехта і адносіўся да іх непрыхільна, то, напэўна, маўкліва, таму што ўсе баяліся падвергнуцца небяспецы, ды яшчэ не хацелі, каб іх не прымалі ў такім прыемным доме.

Дамы, гэта іншае: яны не шкадавалі Зосю ў сваіх размовах. Ніхто з іх не мог дараваць ёй менавіта таго, што яна кахала аднаго мужчыну, і, больш таго, што яна,

прывязаная да мужа і да сваіх абавязкаў, была абыякавай да іншых мужчын. Спачатку яны спрабавалі накіраваць яе на шлях ім звыклы, пераконваючы яе, што гэткае шлюбная вернасць – вясковая недарэчнасць, што жанчына вялікага свету без палюбоўніка то самае, што касцёл без святара. Зося пераўзыходзіла іх не толькі вытанчанасцю, але і розумам, жартам адказвала на іх парады з такой годнасцю, што і гэта ўзмацняла іх непрыязнасць, так што ёй выпаў гонар быць ненавіснай усяму слабаму полу двара. Яна адчувала пагарду для ўсіх тых прывілеяваных куртызанак, ды не магла не прымаць іх у сваім доме. Зося была з імі ў добрых адносінах, але ўмела пазбягаць цеснай блізкасці з тым тактам вялікага свету, які, так бы мовіць, сама па сабе набыла. З жанчын гэтага роду, толькі калісьці кашталянава лівонская, а цяпер чэснікава літоўская была з ёй у добрых адносінах. Зося яе не адштурхоўвала, хоць часта на яе злавалася. Яна была яе стрыечнай сястрой; зноў жа, стала галоўнай прычынай яе сувязі з Людвікам.

Калі стараста прывёз жонку з прагулкі, ён вельмі ўзрадаваўся, знайшоўшы ліст ад пані Каменскай, у якім гаварылася, што яна хоча прыехаць да іх на абед. У той дзень ён чакаў некалькіх гасцей, не лічачы пані чэснікавай, якую лічыў сваёй у доме; а пасля абеду, як было абвешчана, палац быў адкрыты для гасцей.

Зося апранула сукенку з блакітнага аксаміту, абцягнутага брусельскімі карункамі. Яна была без пудры, густыя чорныя косы змацавала венецыянскай шпількай велічынёй з кінжал, у форме залатых стрэл, упрыгожаных багатай бірузой. Блакітныя туфлікі сціскалі яе маленькую ножку, а галоўным яе ўпрыгожваннем было калье з трох нітак жэмчугу памерам з гарошыну, такіх роўных, такой надзвычайнай чысціні, што маглі ўвесці ў адчай усіх модніц. Яшчэ не прайшло некалькі тыдняў, як Зося стала іх уладальніцай: графіня Мысельская, былая пані дэ Вермонт, даслала ёй гэтыя жамчужыны на памяць. Яны яшчэ ні разу не бачыліся, але былі ў пастаяннай перапісцы; кожны месяц яны двойчы перапісваліся. Зося, па настойлівых просьбах нявесткі, даслала ёй свой партрэт пэндзля Бачыярэлі, і графіня ў лісце падзякавала ёй і між іншым напісала:

– Твая карціна, дарагая сястра, цяпер прыцягвае да мяне ўвесь Версаль. Усе кажуць, што не можа быць, каб такая прыгажосць была тварэннем прыроды, што гэта павінна быць задумка генія. Я заклікаю ўсіх святых сведчыць аб тым, што ты яшчэ прыгажэй, а ў доказ гэтага прыношу ліст твайго мужа майму Бертрану. Многія тутэйшыя прыдворныя едуць у Варшаву толькі для таго, каб паглядзець на цябе: я іх заахвочваю, каб не выдаць сябе за манюку. Пасылаю табе свой партрэт майго сябра, таксама вельмі падобны: ты будзеш ведаць, што, хоць з табою параўнацца не магу, усё ж такі я не горшае боскае тварэнне. Я прымацоўваю да яго тры ніткі жэмчугу. Зрабі ім гонар насіць іх часам на тваёй белай шыі, каб яны нагадвалі табе сястру. Я разбіраюся ў гэтых рэчах, таму што ў мяне многа жэмчугу і брыльянтаў, але я табе скажу: ніякія жэмчугі і брыльянты не могуць параўнацца з рысамі твайго твару.

Стараста якраз напярэдададні выйграў дзве тысячы злотых у вялікага кароннага падскарбія, купіў за іх заколку з вялікім сафірам, акружаным дыямантамі, якая калісьці служыла падскарбію, і гэтую заколку загадаў перарабіць на фермуар з жамчужын. Старасціна праз тыдзень ў першы раз з'явілася ў тых жэмчугах у караля, і яны так усім спадабаліся, што некаторыя модніцы сталі прыдумляць, што яны не сапраўдныя.

Першымі гасцямі, што з'явіліся, былі пані чэснікава літоўская і князь Варагін, яе мілоснік. Князь, пасля этыкетных прывітаньняў са старастам, з абыходлівасцю чалавека, знаёмага са звычаямі вялікага свету, пайшоў са старастам да акна, і яму, як блізкаму сябру, пачаў расказваць пра свецкія навіны. Абедзве дамы, сеўшы на канапу, перагаворваліся паміж сабой.

– Сястрычка дарагая, – пачала пані чэснікава, – Навучы нас апранацца. Ты не апранаешся ў модных салонах, ты сама займаешся сваім адзеннем, а умееш выбраць сабе такія плаці, што здаецца, нібы нейкая фея кранае цябе сваёю чароўнай палачкай. Які густ у аздабленні галавы! І ні пудры, ні румянаў у цябе няма! Хто з нас адважыцца на гэта? Якая прыгажосць у тваёй сукенцы! І як гэтыя карункі адлюстроўваюць яе блакіт! Праўда, мы побач з табой падобныя на качэўнікаў. Але як я рада, што на табе гэтыя жамчужыны – ні аб чым іншым не гавораць у Варшаве; ўжо некаторыя твае сяброўкі пачынаюць плявузгаць, што гэта імітацыя. Ці ведаеш ты, што крайчына павінна быць у цябе сёння ўвечары; яна хоча параўнаць свае жамчужыны з тваімі. А на самай справе хоча зняважыць цябе. Ёй ужо ўвялі ў вушы, што твае жамчужыны фальшывыя, і яна думае, што ёй удала зганьбіць цябе. Скажыце, як у вас хапае на ўсё?

– Стараюся як магу жыць па сваіх сродках.

– Але тут не без цудаў: дом адкрыты, шыкоўная карэта, багатая вытанчанасць ва ўборах, а яшчэ і бедныя з ласкі тваёй жывуць. Праўда, вы, багатыя, але ёсць людзі багацейшыя за вас, і не жывуць так шыкоўна. Да таго ж пра вас не чуваць, каб вы мелі многа прыбыткаў.

– Павер мне, сястрычка мая, што ў нас няма нічога асаблівага; ёсць прыстойнасць, ашчаднасць і нічога больш. За кожную рэч наяўнымі плацім, прычым стараемся на траціну, па меншай меры, купляць танней.

– Ты ж на ўсё здольная, мая Зосю, таму і шчаслівая. Што тычыцца мяне, то гэтага пра сябе сказаць не магу. Я не асабліва багатая жыву, здаецца, на сябе мала што выдаткую. Кажуць, што маё дабро – залаты яблык, і ўсё ж злоты сустрэцца з капейкай не можа. Мы з Альбертам стараемся ашчаджацца, але адчай часам бярэ мяне. Мяркуй, Зосю, што мінуў тыдзень, як сам кароль даў нам літоўскае чэснікоўства, гэта нам сам лёс падараваў, але ж трэба было аддаць тры тысячы злотых, а я апошняя аддала на параненых барскіх палонных, якіх да нас прывезлі. Калі б князь Варагін, не паспяшаўся на наша выратаванне, уся праца прапала б, а да цябе я не пасмела б ісці. І так больш за год прайшло, як я табе вінна некалькі сотняў

злотых, а я не ў сілах расплаціцца. Учора я выгнала Альберта ў Літву і сказала яму: давай, закладвай маёмасць, бяры, адкуль можаш, а без грошай не паказвайся. Калі ён вернецца, я расплачуся з усімі вамі. Ты не паверыш, як мы запазычыліся ў купцоў.

Тут увайшлі пан каронны стольнікавіч з панам Трамбецкім, а за імі граф Доршпінг, затым герцагіня кашталянова віленская, і нарэшце пані кашталянава Каменская. Пані старасціна гэтую апошнюю пачціва пацалавала ў руку, а кашталянаву – у абедзве шчокі і, павярнуўшыся да старасты, сказала:

– У цябе, васпан, павінна быць, ёсць перад Богам нейкія вялікія заслугі, што ён даў табе такога анёла ў жонкі. Глядзі, каб яе тут не сапсавалі.

Стараста пакланіўся і адказаў:

– Калі хто і мог сапсаваць маю жонку, то, мабыць, пані кашталянава – ты заўсёды да яе так міласцівая, што і за вочы і ў вочы хваліш. Але яна не няўдзячная. Напэўна, каб у яе была яшчэ маці, усё роўна яна б так яе не любіла. Калі даведалася, што пані ў гэтым годзе ў Варшаве будзе зімаваць, не магла апомніцца ад радасці.

– Што? – адгукнулася княгіня кашталянава віленская, – ты з намі зімуеш? Як жа я рада, што ты, гэтак нехвота для сябе, змірылася са сталіцай.

– Не, княгіня, – адказала пані Каменская; – я заўсёды адно кажу пра Варшаву. У ранейшыя часы яна была – рай, а сёння – пекла, абраза Госпада Бога. О, мне і кароль выказаў здзіўленне, што я ў ёй зімую, а сваё вяртанне на Падолле адклвадаю да будучай, дасць Бог, вясны. Але я адказала каралю: – Літасцівы васпан, ужо чацвёрты год у нас няма сейма: абжорства Рэчы Паспалітай зацягваецца. Каб часам не нарадзілася якая-небудзь пачвара. А я тут як бабка-павітуха чакаю родаў...

Тут увайшоў маршалак двара пана старасты з аб'явай, што пара да стала.

Стараста быў некалькі збянтэжаны тым, каго весці да стала першай, ці то княгіню кашталянаву, ці то кашталянаву Каменскую. За першую казалі і нараджэнне, і высокая пасада мужа, за другую – узрост і ўласнае шляхетнае нараджэнне. Але княгіня кашталянава, жанчына, поўная такту, выручыла старасту з бяды. Яна сказала з грацыёзнай усмешкай:

– Мой стараста, прызнайся, што не ведаеш, каму з нас аддаць перавагу. А мы абызземся без гаспадара; можа, ён і памыліўся б, і мяне перад пані кашталянавай павёў, а я ўсё жыццё сабе не даравала б, калі б жанчына з дому Патоцкіх за мной ішла. Дазвольце мне праводзіць вас да стала.

Гэтым крокам яна супакоіла гордую старую і, паціснуўшы адна другой рукі, яны разам ўвайшлі ў залу. За імі пайшлі і іншыя госці. Стараста вёў чэснікаву літоўскую, старасціна падала руку князю Варагіну, а астатнія кавалеры ўжо без усялякіх цырымоній рушылі ўслед за імі да стала.

Пасля першай стравы прынеслі свечкі, і размова пачала ажыўляцца. Гутарылі аб апошнім балі княгіні Сапезынскай, смаленскай ваяводзіны, на якім адразу дзесяць

тузінаў пар пайшлі ў скокі, аб уборы пані старасты Апескай на каралеўскай асамблеі, аб грацыі, з якой панна Пернет танчыла казака ў пані гетманавай Агінскай. – Але, – загаварыў граф, – вы ведаеце, якая прыгода адбылася ў пані гетманавай у гэты дзень? Вы часта бываеце ў пані гетманавай, ведаеце, якая гэта святая і прыкладная дама. У яе ў глыбокай пашанотнасці жыве з дзясятка шляхетных дзяўчат, якіх яна з малютак выхоўвае, потым выдае замуж. Паміж імі гэтая панна Пернет, дачка маршалка яе двара, паненка прыгожая, стройная і зусім не блага танцуе казака. Колькі разоў, бывала, збяруцца ў гетманавай, яна ёй загадвае паказаць сябе ў гэтым танцы, А там можа прывяжа да сябе якога-небудзь кавалера. *La pauvre fille Danse quelque fois a ' perdre l'ame* (Бедная дзяўчынка часам танчыць да ўпаду. *франц.*). У апошні раз пан каронны лоўчы прыйшоў вечарам да пані гетманавай, але трохі пад мухай, па звычаі, ён пагульваў са сваімі. Яму спадабаўся казак панны Пернет, і пасля танца ён стаў рабіць ёй кампліменты, а потым адкрыта выступіў з прапановай перабрацца ад пані гетманавай да яго, што на шпількі ёй будзе даваць пяцьдзсят злотых у месяц, а калі яна яму надакучыць, выдасць яе за якога-небудзь мачыляпу. *La demoiselle a manqué de se trouver mal* (панна ледзь не самлела, *франц.*). Гетманавай перадалі пра гэта; *mais quand elle eut appris ce de quoi il s' agissait* (яна даведлася, у чым справа, *франц.*), было чуваць, што яна яму за гэта выгаворвала.

– А што ён сказаў? – спытаў стараста, смеючыся.

– *Il a pris cela tre ' s philosophiquement* (ён успрыняў гэта вельмі па-філасофску, *франц.*). Ён сказаў – Будзь я пракляты, гэтай бабе, павінна быць, прысніўся чорт, што яна так узбурылася. Ці я яе паненку замуж браў? Гэта была прапанова, не больш. Хочаш – добра, а не хочаш – ніхто цябе не прымушае. І ці варта ладзіць такія сцэны?

І ён выйшаў ад гетманавай са сваімі сябрамі, падаўся ў салон пані Піскавай, дзе яны сустрэліся з Дубскім, з кашталянам Длузскім, са старастам Лукоўскім. Там да пяці гадзін ракаў елі і пілі да ўпаду.

– Пан каронны лоўчы – хам, – загаварыла княгіня кашталянава, – я скажу так: *Afficher un goût humiliant pour toutes les femmes, ne sentir d'amour veritable pour aiscine* (са знявагай выказваецца пра ўсіх жанчын, а ні да якой не адчувае сапраўднай страсці, *франц.*) – вось асаблівасць нашага стагоддзя.

– Мне вельмі шкада княгіню, – азваўся пан стольнікавіч. – Але і цяпер ёсць такія, хто ўмее кахаць па-сапраўднаму.

– О! – я цябе выключаю, мой стольнікавіч – адказала княгіня. – Але як можа цяперашняя любоў параўнацца з тымі, што былі ў ранейшыя стагоддзі, калі высакародныя рыцары перасякалі свет са зброяй у руках, прымушаючы ўсіх прызнацца, што дама іх сэрца – самая прыгожая жанчына ў свеце? Як гэта ўсё здаецца халодным побач з тым, што адбывалася тады.

– На гэта,– сказаў граф, – з вашага дазволу, княгіня, я скажу, што павінен стаць на абарону нашага часу, і я пакажу вам якую галантнасць да адной дамы, некалькі дзён таму выказаў адзін з ашых гасцей і якой ні адзін рыцар не мог бы пахваліцца.

– Калі ласка, пакажыце нам гэтага героя і раскажыце, што ён такога зрабіў?

– Я вам раскажу, калі вы дазволіце.

– Дазваляем, дазваляем, - усклікнула княгіня, - я бяру на сябе, што вы ўсе дазволіце.

– Не, княгіня, - сказаў граф - я не загавару, пакуль яна не скажа мне – кажы.

– *Ne nous faites pas languir* (не прымушай нас чакаць, *франц.*), скажы яму, каб ён расказаў.

– Калі вы гэтага хочаце — сказала чэснікава, – гаварыце, граф.

Граф, павярнуўшыся да князя Варагіна, загаварыў:

– Памятай, князь, што я падпарадкоўваюся загадам пані чэснікавай. Вось я вам скажу, што некалькі дзён таму мы былі на вечары ў пані чэснікавай. Нас было каля пятнаццаці чалавек, і ўсіх нас князь Варагін запрасіў на заўтра да сябе на абед на сцерлядзь, якую яму прыслалі з Расіі. На гэтай вячэры пані чэснікава ўзялася быць гаспадыняй. За гарбатай гаварылі аб гастронаміі. Князь распавядаў, што ў Чачні ў час апошняй турэцкай вайны на працягу двух тыдняў нельга было атрымаць іншае мяса, толькі конскае. А па сваім звычаі ў яго быў з сабой цудоўны кухар, той яму каніну так запраўляў пад рознымі формамі, што ні адзін ёй не пагарджаў. Пані чэснікава на гэта сказала: калі б я ведала, што тое, што мне падаюць гэта конскае мяса, я б ніколі не адважылася дакрануцца да гэтай стравы. Але каб хто мяне накарміў канінай, а я пра тое не здагадалася, то дазволіла б сабе пацалаваць. Мы ўсе казалі, што, калі ўжо такая ўзнагарода прызначаецца, то ніхто з нас з гэтага часу не будзе думаць пра нешта іншае, як толькі яе накарміць канінай. На другі дзень у князя быў абед. Калі ён скончыўся, мы паклікалі нашага кухара. Ён стаў на калені перад чэснікавай і сказаў ёй, што прыдзецца стрымаць дадзенае слова.

– Якое слова?— спытала яна.

– Вы абвясцілі,– сказаў князь, – што, таго, хто вас канінай накарміць, вы дазволіце сябе пацалаваць. Ну дык вось, сёння ў вас іншага мяса не было, акрамя конскага.

Спачатку мы смяяліся, лічачы гэта жартам, але самі, праверыўшы гэта на кухні, пераканаліся і павінны былі прызнаць, што гэта так, а не інакш. І што ж, чэснікава *présenta de bonne grâce ses deux loues, sur lesquelles le prince imprima deux baisers, qui retentissent au fond de nos coeurs* (без вагання падставіла яму абедзьдзе шчакі, і князь двойчы пацалаваў яе. Гэтыя пацалункі адбіліся ў нашых сэрцах. *франц.*).

– І што ж тут такога? - спытала княгіня.

– А вы ведаеце, якой канінай князь нас накарміў? То была яго Бетсі, гэтая знакамітая англійская кабыла, любіміца ўсёй Варшавы, за якую ён не хацеў узяць дзве тысячы злотых, адправілася на наш абед. *Le coeur me saigne, quand ix y pense, que j'ai dévoré une si belle créature* (у мяне сэрца крывёю абліваецца, як падумаю, што я зжор такое

цудоўнае стварэнне. *франц.*). А цяпер скажыце, княгіня, ці мог рыцар сярэдніх вякоў зрабіць падобную ахвяру для дамы свайго сэрца?

– Гэта праўда, – адказала княгіня, – Такая рыцарская галантнасць павінна перамагчы любое супраціўленне. Але хіба можна было прыгаворваць да смерці такое тварэнне прыроды, якім была Бетсі!

– Пані княгіня – адказаў князь - паколькі пані чэснікава дазволіла сабе гэты жарт, я хацеў хаця б дакрануцца да яе вуснаў, наколькі яна была вартая яе. Бетсі была для мяне самай дарагой з рэчаў, якія я меў; таму я і зрабіў з яе ахвяру. Хто ведае пані чэснікаву, таму здзіўляцца нельга.

І на самай справе, задаволенасць перамогай зрабіла такой прыгожай гэтую пагардлівую жанчыну, што, гледзячы на яе, гэтаму нельга было здзіўляцца.

– Ну што? – дадаў граф, паварочваючыся да княгіні, – хай княгіня скажа, ці ўмеюць кахаць у нашым узросце?

Кашталянава Каменская не падзяляла запалу княгіні.

– Вар’яты вы, – сказала яна, – каб я была маладая і прыгожая, і хто дзеля прыхільнасці да мяне загадаў бы забіць нявінную істоту, таго б, верагодна, я не пакахала б. Але такі цяперашні і свет.

– Мяне гэта не здзіўляе, – сказаў пан Трамбецкі, умяшаўшыся ў размову. – Расія пазней за іншых ўступіла ў еўрапейскую цывілізацыю, але на гэтым не прайграла – *elle n'a reculé quel pour mieux sauter* (яна адступіла назад, каб лепей скокнуць. *франц.*). Я спасылаюся ў гэтым на сведчанне вашага старасты. Вы не паверыце, як рускія памешчыкі, блукаючы па Францыі, узбуджаюць зайздасць тамтэйшых прыдворных! Я склаў пра іх верш:

“Гэта людзі нібыта з грэчаскіх міфаў –

Лучаць ветласць версальцаў з долесцю скіфаў!”

– Брава, пан шамбялян, – усклікнуў гаспадар дома. – Нікому лепш не ўдавалася сказаць; да таго ж паэт можа быць разам і вялікім, і праўдзівым. Вып’ем жа за здароўе найвялікшага польскага паэта, які так прыгожа выказаў нашы пачуцці.

– Ваша Вялікасць стараста, – адказаў Трамбецкі - уласна кажучы, мы п’ем за здароўе князя, які натхніў мяне на гэтыя два радкі.

– *Et haec facienda, et illa non omittendai* (можна зрабіць і тое, і гэта. *лац*), – зазначыў стольнікавіч. – Я яшчэ не забыў сваю латынь нават паміж прыгожымі дамамі. І прадэкламаваў:

„*Podaj, chłopcze, za dawnych Konsulów chowany Falern,
co dymek puszcza z iskrzącymi piany*”.

(Падай, хлопча, старое віно Фалерна!

Яно дым пускае з іскрыстай пенай!)

– Жудасць! – усклікнуў Трамбецкі. – Пан стольнікавіч хлеб у мяне адымае – адразу ж мае вершы перакрыў сваімі. Ды яшчэ так хвацка пераклаў вершы рымляніна Катула на польскую мову!

– Паны і пані, – сказаў гаспадар, – Фалернскага віна ў мяне няма, але ёсць шампанскае, таксама вельмі старое.

Ён падняў чару з напоем, які так бадзёрыць розум і сэрца. Дамы таксама ўзнялі свае чаркі, і нават Зося, па вялікай просьбе мужа, выпіла палову чаркі.

Было ўжо каля васьмі, калі гулякі ўсталі з-за стала. Увайшоўшы ў гасціную, яны заспелі ў ёй некалькіх новых гасцей.

На вялікі жаль Зосі пані кашталянава Каменская развіталася з ёй, таму што заўсёды ў восем гадзін заканчвала вечарыны, каб мець час памаліцца Богу.

Але калі вечар для яе заканчваўся, як раз для іншых ён толькі пачынаўся. З'язджаліся госці, так што неўзабаве прасторны салон быў імі запоўнены. Сабраліся ўсе славутыя людзі сталіцы. Якія мілыя кавалеры, якія чароўныя прыгажуні, якія багатыя і з густам падабраныя сукенкі!

Калі было абвешчана аб прыбыцці паньні крайчынай, усе ўсталі з канапаў і крэслаў, а гаспадыня выйшла да дзвярэй насустрач ёй. Яна пацалавала старую, нібыта тая была яе самай вялікай сяброўкай. Крайчына холадна пакланілася яе мужу, які падвёў яе да канапы, прызначанай для яе. Крайчына была жанчынай дзіўнай прыгажосці. Абранутая яна была без арыгінальнасці: у яе была чорная сукенка, на галаве яна насіла гірлянды з дробных руж, на шыі жэмчуг, які да гэтага часу ў Варшаве лічыўся самым прыгожым. А на спіну яна закінула кашэміраваю хустку, чорная сукенка крайчыны адцяняла алебастравы тон яе скуры. Нельга было знайсці талію больш тонкую, гарсэт прывабнейшы, нагу і ручку арыстакратычнай, і яшчэ было нешта больш прывабнае у яе ўсмешцы і поглядзе. Варшава тады асабліва славілася прыгажосцю сваіх дам, і яны амаль усе аказаліся ў гэты вечар у доме старасты. Там было з дзясяткаў жанчын, такіх прыгожых, такіх мілых, што паміж імі цяжка было зрабіць выбар. Аднак барацьба за першынство паміж крайчынай і старасцінай вырашалася паміж нямымі ваганнямі шалёў, але яны, здавалася, схіляліся да старасціны.

Размова аднавілася, як толькі крайчына заняла сваё месца, а лёкаі безупынку разносілі марозіва, фрукты і садавіну. Крайчына, заўважыўшы жамчужыны на шыі гаспадыні, загаварыла:

– Дарагая, прашу цябе, здымі сваё калье, я параўнаю твае жамчужыны з маімі.

Абедзве дамы знялі свае ўпрыгожанні, але калі іх паклалі побач, самы высакародны ліслівец пані крайчынай не мог не прызнаць, што яе жамчужыны і вадой і роўнасцю не маглі адпавядаць жамчужынам старасціны. Крайчына так расстроілася, што больш не хацела надзець свой жэмчуг на шыю, каб пазбегнуць параўнання, ды і Зося, як ветлівая гаспадыня, свае каштоўнасці загадала вярнуць панне з фраўцымера, які ў яе тут з'явіўся. Да фраўцымера ў Варшаве адносілі вышывальшчыц, гардэробшчыцу, над якімі старшай была пакаёўка.

Аднак крайчына не пераставала дзьмуцца, што моцна турбавала старасту, бо менавіта непавага крайчыны моцна паўплывала на настрой усяго грамадства.

Размова пачала кульгаць. На шчасце, яго ажывіў малады князь Сапега, начальнік літоўскай гвардыі, кавалер, поўны какецтва і дасціпнасці.

– Ваша мосць, пан Трамбецкі! Добра, што я ўспомніў аб вашым заданні. Я павінен вывесці яго на суд тутэйшай такой светлай і выдатнай кампаніі. Успомніце, што ўчора мы былі разам, абедалі ў караля. Вы шамбялян, такі аповяд нам пераказалі: нібыта некалькі сотняў гадоў назад адзін кавалер вялікага свету зрабіў нейкую важную паслугу варажбітцы Манто, а яна яму аддзячыла так: прапанавала на выбар: мець жонку, якая ўсім бы здавалася настолькі брыдкай як пані каронная рэгентайна, а яму самому такой прыгожай, як старасціна вялюньская, ці наадварот.

– Ваша мосць, – перабіла старасціна, – вы павінны ведаць, што ва ўсіх гісторыях, якія расказваюцца ў свецкіх размовах, нельга ўпамінаць пра прысутных, тым больш гаспадароў.

– Прабачце, васпані, – адказаў князь, я павінен расказаць вам усё, як было. Я паўтараю словы пана Трамбецкага. Калі б я іх скажаў, ён мог бы сказаць, што гэта хлусня ці, па меншай меры, недакладнасць. Паўтараю: яна дала яму на выбар жонку з падвойным характарам – для ўсіх падобную на пані рэгентаву, а для сябе аднаго – на нашу выдатную гаспадыню, ці наадварот.

І спытаў:

– Як вам здаецца, што ён абраў?

Стольніковіч. Я ўжо выбраў першае; бо кожны жэніцца для сябе, а не для іншых. Князь Сапега. Кароль быў такога меркавання, мой Вацлаў, таму што ў яго таксама ёсць прэтэнзіі на сентыментальнасць. Зрэшты, ён мае права меркаваць пра гэта, а ты не, таму што праз некалькі тыдняў ажэнішся на маёй стрыечнай сястры. Калі халасцяк рыхтуецца да гэтага небяспечнага кроку, ці можа ён валодаць стрыманасцю, свядомасцю розуму, якія патрабуюцца ад судзі? У цябе няма голасу паміж намі, сядзі ціха!

Князь Варагін. Я, які ўжо тры гады таму назад прарабіў гэты небяспечны крок, і таму ў мяне ёсць голас, не разумею, як тут можна вагацца. Якое мне справа да таго, што тая, якую я люблю, здаецца камусьці выродлівай?

Граф. З тых часоў, як ты, мой князь, накарміў нас сваёй прыгожай кабылай Бетсі, я пераканаўся, што ты пад уплывам пачуцця, якое выклікае ў цябе сумнеў. Што тычыцца мяне, то я маю бяспрэчнае права абвясціць сябе бесстароннім, бо маё сэрца зусім свабоднае. І я адкрыта прызнаюся, што не падзяляю вашага меркавання, хоць за яго галасаваў мой кароль.

Чэснікава. *Ce n' est pas a vous a le dire (не табе гэта казаць, франц.)*. Нядзіўна, бо ты ніколі не кахаў па-сапраўднаму і нават не ўмеў кахаць.

Граф. Вы выдатна ведаеце, што я ўмею кахаць.

Чэснікава. Адкуль мне ведаць?

Граф. *C ' est vrai, que vous avez fait semblant de l'ignorer* (гэта праўда, вы зрабілі выгляд, што ігнаруеце гэта, *франц.*). Але вернемся да справы – па-мойму, жаданне самалюбства мацней пачуццяў сэрца.

– Ах, які ты злы, – адгукнуліся разам княгіня кашталянава, пані чэснікава і яшчэ некалькі галантных жанчын.

Граф. Я злы, таму што праўду кажу. З дамамі, па-мойму, нельга быць сумленным. Князь Сапега. А што скажа пані крайчына?

Крайчына (са жвавасцю, глядзячы на старасту). Мужчыны так нясталыя, так крывадушныя, так хутка забываюць свае клятвы, што ні адной нашай ахвяры яны не заслугоўваюць.

Стараста падышоў да крайчыны, нешта ціха сказаў ёй. Потым сеў побач з ёй, яны аб нечым ціха гаварылі, але ніхто не чуў іх, толькі было бачна, што крайчына мацней, чым звычайна, абмахвалася веерам.

Князь падкаморый увесь вечар быў сумны, не падтрымліваў размовы. Раптам ён сарамліва наблізіўся да старасціны, а княгіня, якая сядзела побач, з тактам жанчыны вялікага свету, нібы выпадкова, устала, і сапраўды, каб не перашкаджаць іх размове, падышла да князя Сапегі і сказала яму:

– *Cher Prince*, мне так гарача, што вытрымаць не магу – праводзь мяне ў залу, па якой мы пашпацыруем, калі ты не баішся засумаваць са мной.

Князь пакланіўся ёй, узяў яе пад руку, вывёў у залу, дзе слугі рабілі падрыхтоўку да вячэры. Князь Сапега, вядучы пані па шырокай зале, гаварыў ёй кампліменты, княгіня іх слухала, і, здавалася, заахвочвала князя. Але калі той, ужо падрыхтаваўшыся да гэтага належным чынам, пачаў заяўляць ёй аб сваёй прыхільнасці і прыняўся патрабаваць яе ўзаемнасці, княгіня, не даўшы яму дагаварыць, сказала:

– Мой князь, я гатова думаць, што ў гасцінай палічаць, нібы мы імі пагарджаем, вернемся, каб не даць ім нагоду так думаць.

Вярнуўшыся, яны знайшлі адны і тыя ж пары, якія сядзелі і размаўлялі адзін з адным.

Веданне свецкага жыцця да драбніц панавала ў варшаўскіх салонах, яно замяняла ім усе цноты. Найвялікшая ганьба спачатку нападала на чалавека без такту. Чалавек, які спалучае такт і ветлівасць у зносінах, мог дазволіць сабе ўсё, таму гэта надавала асаблівую салодкасць у гутарках. Кашталянава, абапіраючыся на князя Сансі, нешта апавядала яму. Граф пачаў заляцацца да графіні Апескай, якія з цікавасцю слухала яго жартаўлівыя апавяданні. Князь падкаморый, заўсёды засмучаны, гаварыў штосьці гаспадыні дома. Але яна слухала яго абьякава. Пасярод гасцінай утварылася невялікая група аматараў паэзіі Трэмбецкага, гаварылі пра літаратуру.

Калі абвясцілі, што кампанію чакае вячэра, усё ўсталі, стараста падаў руку крайчыне, кожны ўзяў сваю даму пад руку, і ўсе пайшлі ў залу.

Яны сядзелі за сталом, багата сервіраваным, асветленым кандэлябрамі і святлом ад люстраў. Падалі вустрыц. Адны кінуліся да іх з непадробнай цікавасцю, іншыя іх не хацелі есці, апошніх была нераўнамерна больш. Аднак каштаваць давялося, бо страва была модная. Адна Зося толькі не магла пераадолець сваёй агіды да гэтай хвалёнай ежы.

Калі смачнае і навамоднае неўпрыкмет знікла са сталоў, а пеністае шампанскае пачало кружыць галовы, да старасты спешна прыбыў яго сакратар з паперай у руцэ. Стараста сышоў у іншы пакой, каб прачытаць яе. Пасля чаго даў загад сакратару, вярнуўся ў залу з тварам, як заўсёды, спакойным, і сказаў:

– Самае мілае для мяне задавальненне я павінен перапыніць. Я паслаў па музыкаў, каб імправізаваць вам баль, але ў момант, калі неабходна пачаць, вымушаны пакінуць вас. Але праз гадзіну-паўтары я разлічваю вярнуцца да вас. Мая гаспадыня застаецца з вамі, а князя Варагіна прашу да майго вяртання заняць маё месца.

– Што здарылася? – пыталіся ўсе.

– О, нічога незвычайнага – адказаў стараста, – кароль паслаў за мной: у яго ёсць нешта важнае.

– Ах, як я з нецярпеннем буду чакаць раніцы, каб даведацца пра гэта, – сказала кашталянава.

– І княгіня будзе пакарана за сваю цікаўнасць, бо час пакажа, што нічога вельмі цікавага не здарылася – адказаў стараста. – Што верагодней за ўсё, гэта можа быць навіна пра здачу Чэнстаховы або пра смерць якога-небудзь еўрапейскага манарха.

– А кароль жа сёння ўвечары павінен быў гасцяваць у князя канцлера, – успомніла пані крайчына.

– Ён ужо даўно павінен быў вярнуцца ў замак, – запырэчыў стараста, – бо князь-канцлер заўсёды ў дзевяць кладзецца, а зараз (дастаўшы гадзіннік), глядзіце, як хутка ў прыёмнай кампаніі час мінаецца, ужо каля двух гадзін ночы. Але паколькі музыка гатовая, забаўляйцеся і чакайце майго вяртання. Вы даведаецеся, для чаго ён мяне кліча. Прашу князя Варагіна адкрыць баль і правесці дам у танцавальную залу.

І, наблізіўшыся да жонкі, сказаў ёй ціха: – Я стрымаў дадзенае табе слова, анёл мой дарагі! Я не адыходзіў ад цябе ні на крок увесь дзень. Цяпер мне трэба бегчы да караля, а ты забаўляй гасцей да майго вяртання.

Ён пацалаваў жонку ў руку і ў лоб.

Калі кампанія пусцілася ў скокі, ён выйшаў, прайшоў у сваю гардэробную, пераапануўся ў форму сваёй харугвы, і, так апрануты, загадаў везці сябе ў Уздоўскія казармы, дзе заўсёды стаяў прыгатаваны для яго верхавы конь.

VIII. Карчма пад Марымонтам

У паўмілі ад Марыманцкіх рагатак стаяла карчма варшаўскага староства. Гэтая карчма не так прыгожа выглядала, як сёння; сцены ў яе былі крывыя, комін, здавалася, кланяецца тым, хто прыязджае павесяліцца, вокны як вочы – касавокія. І, аднак, карчма прыносіла больш даходу, чым двухпавярховыя каменныя корчмы сталіцы, таму што таннасць гарэлкі, асабліва ў святочныя дні, прываблівала натоўпы простага народа, у тым ліку і жыхароў Варшавы. Гаспадара звалі Яўсей Кесьць. Доўгі час ён быў гайдуком ва ўсемагутнага кааралеўскага фаварыта пана Бруля, старасты варшаўскага. Калі Кесьць зрабіўся карчмарам, ён так урос у сваю карчму, што хоць іншы стараста змяніў Бруля, ён утрымаўся на ранейшым месцы. Ён ні аб чым не думаў, толькі аб памнажэнні свайго багацця, якое пакрысе расло. Зрэшты ён разлічыў, што, хоць шынкару можа быць нядрэнна без гаспадыні, усё ж такі далёка бяспечней з гаспадыняй, і стаў разважаць, дзе б яму выбраць сабе памочніцу шынкарскага побыту. Нарэшце ў адной забягайлаўцы ў Варшаве, дзе ў яго былі цесныя адносіны са старой гаспадыняй, як потым аказалася, наткнуўся на маладую дзяўчыну, бойкую, сімпатычную, якая, служачы ў закусачнай, дзе харчаваліся салдаты гвардыі і гарадскія слугі, была ўжо знаёма з усімі таямніцамі шынкарскай справы. Кесьця не абыходзіла тое, што яна была падатлівай на заляцанні. Ён заўважыў, што салдатам яна адмаўляла, але для слуг была больш даступная, асабліва калі яны служылі ў багатых дамах. Грошы адразу змякчалі яе сэрца. Да грошай яна была такая ашчадная, што назапасіла ў сваёй скрыні трохі талераў. І не было дня, каб які прыезджы пан не памнажаў іх суму. Кесьць пра сябе падумаў: хоць я і маю пяцьдзесят сем гадоў, але я здаровы: мне патрэбна жонка, а гэта як раз гаспадыня для мяне. Яна пойдзе за мяне, таму што ў яе ёсць розум, яна ведае, што ў мяне капейка водзіцца: гэта відавочна – яна для мяне створана. Падумаў так, і пайшоў у шынок да Еўкі. Пачаў з таго, што захацеў пацалаваць Еўцы руку. Яна падумала, што гэта быў пачатак звычайных заляцанняў, таму накрычвлв на яго:

– Ідзі адсюль, стары скнара, са сваімі любошчамі! Нашто мне твой пацалунак! Ты хутчэй дазволіш, каб тваё сэрца вырвалі, чым талер даць, а ты хочаш дагадзіць дзяўчатам.

– Слухай, Еўка, у мяне ў галаве не тое, што ты думаеш. Я не жанаты, але жонка мне патрэбна. Хочаш быць маёй? Ты будзеш гаспадыняй, у Брулюўцы. Гэта, здаецца, лепш, чым служыць у шынку, хоць бы і на цэнтральнай вуліцы Варшавы.

– Пан жартуе ці сур'ёзна? – адгукнулася Еўка, апусціўшы вочы.

– Я? Не дай бог! Я не ўмею жартаваць. Ад дабра дабра не шукаюць. Думаеш, я лайдак, каб спаборнічаць з гарадскімі кавалерамі? У мяне няма часу на гэта. Каб кожны дзень меў яшчэ па дваццаць чатыры гадзіны, я б сказаў, што і гэтага часу мала. Я вось тут сяджу, а ў мяне аж у галаве трэскаецца: я не ведаю, што робіцца ў Брулюўцы. Ці там ёсць жонка, на якую можна ўсё пакінуць? Там жа ў мяне адна чэлядзь: слуга, які ператварыўся ў лёкая, што дровы сячэ, баба, што есці рыхтуе, і

хлопец-недаростак, якога я некалі падабраў на вуліцы, з гразі выцяг, навучыў рабоце, так што цяпер ён мне крыху дапамагае, хаця ўся яго дапамога, што віно пераліць з бочкі ў бутэлькі. Ці ж на гэтым заканчваецца шынкарства? Як я з хаты, то ўсё ідзе цераз пень калоду. У карчме ж трэба і гаварыць з людзьмі, супакоіць іх, калі яны пасварацца, памірыць, улагодзіць, падсунуць выпіўку, разлічыць, а як бог дасць, часам і аблічыць. Ды што мне гаварыць? Цябе, Еўка, вучыць не трэба, ты гэтыя рэчы лепш за мяне ведаеш. Дастаткова таго, што мне не абысціся на старасці гадоў без сапраўднай гаспадыні; не такой, што я магу выняць яе з кішэні, а такой, якую я выведу з касцёла.

– Можна быць, пан будзе жорсткі, калі яму прыйдзе ў галаву рэўнасць?

– Я – ды раўнаваць? Смяешся, дарагая! За каго ты мяне прымаеш? Я ажанюся, каб кахацца табой? Я ж у дварах з дзяцінства служыў, пра гэтыя рэчы ведаю, і мне ўсё роўна. Што гэта? Я не таракан у запечку, і не гляджу на жонку, як квактуха на свае яйкі: у мяне ўсё яшчэ ёсць розум. Я хачу, каб ты шмат працавала, як будзеш маёй. А хочаш свавольць з мужчынамі, то гэта твая справа, мне галоўнае, каб нічога ў гаспадарцы не прападала, таму што ў такім выпадку я не ўмею жартаваць. Што ж, панна Ева, вырашай сама. Калі не згадзіся, то што ж, пайду шукаць іншую.

– Калі такая воля Божая, каб я стала тваёй жонкай, то што трэба рабіць?

- Тады давай разбудзім старую і папросім у яе блаславення.

Яны разбудзілі гаспадыню, апавядалі ёй пра ўсё, аб чым гаварылі. Старая не хацела адпускаяць дзяўчыну, таму што Еўка была ёй вельмі патрэбна, але ўсё ж дала ім блаславенне.

Яны пайшлі да святара. Быў прызначаны дзень шлюбу.

За гэтыя дні шынкар, упэўнены ў сабе, у Варшаве не з'яўляўся, толькі прыглядаў за сваёй харчэўняй, каб чэлядзь без яго сабе нічога не дазваляла. А Еўка тым часам развітвалася з усімі сваімі палюбоўнікамі, збірала з іх апошнюю даніну, каб потым пахваліцца перад мужам, што хоць ён і багаты, але бярэ яе не зусім голай.

Нарэшце адбылася вяселле. На наступны дзень Кесьць пасадзіў жонку на параконны вазок, пагрузіў яе скрыню і адвёз да сябе.

Яны пражылі адзін з адным ужо тры гады, вельмі добра жылі, без непрыемнасцяў, без сварак.

Кесьць з гэтага часу быў паслухмяным слугой жонкі, але ў той жа час як турэцкі султан толькі курыў трубку і аддаваў распараджэнні, а яго візір у спадніцы кіраваў шынком.

У ноч з 17 на 18 лістапада гаспадары былі ў ложку, і толькі свечка асвятляла залу. Слуга і хлопец спалі ў стайні, а старая служанка ляжала на печы, гатовая адразу ж ўсхапіцца, калі яе паклічуць. У карчму ніхто не ўваходзіў, што здаралася рэдка. Рабіць было няма чаго, таму ляглі раней звычайнага: зрэшты, шынкар і яго жонка па звычцы не спалі, таму што звычайна ніхто з шынкароў ноччу сапраўды не мог заснуць.

– Еўка, – загаварыў карчмар, – ніхто нас сёння не парадзе. Сумна, таму што кожны дзень мы занятыя, а ў гэтую ноч ніхто не прыходзіць.

– Ляжы ціха, стары. Сапраўды грэх жаліцца Госпаду Богу. Учора з вечара такая бура пранеслася, якой я ў жыцці не памятаю. Дзіўна было б, каб з горада хто да нас трапіў. Хочаш кожную ноч мець гасцей, то трымай карчму ў Варшаве. Зрэшты, бываюць ночы, калі адна за дзве можа стаць, напрыклад, учорашняя.

– Гэта праўда, мая Еўка, учора ў нас усё прайшло добра. Мы сабралі тры талеры, а дробяззю сорок адзін грош. Ды акрамя таго, яны выпілі ў нас чатыры гарнцы, забыліся забраць дзве сырыя цялячыя шкуры, дзве кнігі для набажэнства, адну новенькую спадніцу, тры насоўкі, шыдэлак, ды яшчэ засталіся рэшткі васковых свечак. Бачыш, хоць я і стары, але ніколі не забываюся пра тое, што можа патрапіць у скрыню.

– Скажы, стары, ці можна пасля такога прыбыткавага дня адпачыць два дні?

– Ты малайчына, мая ненаглядная карчмарка. Я хоць і многа пажыў, і ўжо ў мяне можна пытацца не пра тое, што я ведаю, а пра тое, чаго я не ведаю. Але я прызнаюся перад табой, і перад іншымі, што пры табе я падобны на хлопца, хоць мне ўжо шасцьдзесят стукнула. У тую нядзелю ты засталася дома, а я пайшоў у касцёл маліцца за нас дваіх. І вось калі святар сказаў з амбона, што добрая жонка нясе ў дом дабраслаўненне Божае, я адразу падумаў пра цябе, аж ледзь слёзы на вачах у мяне не выступілі. Ты мой анёл, мая Еўка, дай я цябе пацалую.

– Яшчэ чаго! Што гэта табе, старому, любошчаў захацелася. Ляжы спакойна. Ты сам мне перад вяселлем сказаў, што не для забаў, а дзеля гаспадаркі мяне бярэш. У мяне ў галаве вось што: трэба яшчэ трохі назапасіць грошай ды і адмовіцца ад гэтай карчмы. А потым купіць дом у Варшаве і жыць у ім, як наказаў Бог. Мы будзем жыць, як людзі шаноўныя: падпанкам займаць грошы пад працэнты, з іншых браць грошы на заклад, проста каб людзям смела ў вочы глядзець, не так, як сёння. Я і так ужо не ў сабе ад гэтага шынкарства. На апошняй споведзі святар казаў мне такія рэчы, што ў мяне на галаве ўстаюць валасы. Табе, старому, нічога, смерць на носе: ты за сто злотых душ д'яблу прадаў бы, а я тут свету не бачу. Я не ведаю, чаго я баюся. Пакуль я гуляю з хлопцамі, мне здаецца, што я вясёлая, але як адна, хоць і з табой, гэта такі сум, такі сум... Ат, што табе казаць, ты гэтага не зразумееш; ты да ўсяго благога мяне падбухторваеш, выдатны ты мой муж.

– А ты ж баялася, што буду цябе раўнаваць.

– Ціха ляжы, стары, ніякага кахання ў нас не будзе. Ты аддаеш перавагу сну, калі сумленне цябе не коле. А я чакаю, што ў такую завіруху цябе ніхто не разбудзіць. Наступіла цішыня. Але неўзабаве Кесьць пачаў будзіць жонку..

– Еўця – загаварыў ён, – Еўця, здаецца, у нас госці.

– Гэта табе так наснілася, – адказала Еўка.

Але не, у старога слых быў чуйны, нехта сапраўды стукаў у аканіцу.

– Хто там ёсць, адкрывайце, а то, да ста пар чарцей, карчму вашу загадаю падпаліць!
– пачуўся голас, хрыплаваты, але гучны.

– Уставай, стары гультай, – сказала Еўка і разбудзіла Магду. – А я тым часам сее-
тое накіну на сябе.

Кесьць нацягнуў на ногі боты, накінуў кажух, і адчыніў вароты ў стайню. Чацвёра
пад'ехалі да яе і злезлі з коней.

– А дзе гэта мы? Што гэта за карчма? – спытаў пан Лукаўскі, бо гэта быў той, хто
так груба разбудзіў гаспадароў, і чытач ужо здагадаўся, хто былі ягоныя таварышы.

– Стары, ці далёка адсюль да Цалінаўскай карчмы?

– Гэта карчма называецца Брулюўкай, яна да паслуг вяльможнага пана. Яна ад
Марымонцкага млына за чвэрць мілі, а да Цалінаўкі амаль што міля, рыссю за тры
чвэрці гадзіны даехаць можна.

– Сто тысяч пар чарцей, як жа мы заблукалі!

Коні былі пастаўленыя ў яслі, і ўсе ўвайшлі ў палату, ведучы між сабой нейкага
пана, адзетага ў багатае футра. Але Еўка пра нешта задумалася, са звыклай
усмешкай на вуснах і са свечкай у руцэ, стала шастаць вакол сваіх гасцей, зазірала
кожнаму ў вочы.

Пан Лукаўскі правёў пана ў багатым футры да спальні і сказаў яму:

– Вы тут мяне чакайце; на гаспадаровым ложку спачываць можна, і нават трэба,
таму што хутка паедзем далей. Ты, Кузьма, прыглядай за ім. У цябе ў руцэ пісталет,
ты ведаеш, які твой абавязак на выпадак, калі ён захоча ўцячы або, чаго я не чакаю,
калі хтосьці захоча дапамагчы яму. Не спускай з яго вачэй. Каб ты часам не
сумаваў, я пакідаю табе Яшчульту (так называлі салдата Лукаўскага), а я з панам
Міхалам паеду шукаць нашых, мы прывядзем іх з сабой сюды.

А да Кесьця:

– Ваша мосць, ты ведаеш усе тутэйшыя дарогі, – сядай на каня і вядзі нас да
Цалінаўскай карчмы. За гэта ты атрымаеш тры злотых. Толькі не упірайся, а то я
зараз вось гэтай штукай папрашу, – і паказаў яму ствол пісталета.

– Ну, стары, – сказала Еўка, – тры злотых не кожны дзень заробіш: ідзі, куды
загадае пан.

– А што мне застаецца рабіць, – адказаў ён, – калі так ласкава просяць.

– Да пабачэння, – сказаў пан Лукаўскі Касінскаму і Яшчульту і выйшаў. Кесьць
сеў на каня, тое ж зрабілі Лукаўскі і войскі. Было каля адзінаццаці начы.

Незнаёмы сеў на ложак; потым ён падняўся, скінуў багатае футра, апусціўся на
калені і пачаў маліцца. А Касінскі з пісталетам у руцэ, сядзеў на скрыні каля
дзвярэй, працягваючы глядзець на свайго палоннага.

Яшчульт і Еўка ўвайшлі ў палату. Еўка толькі сабралася з ім пазнаёміцца, але, ледзь
зірнуўшы на яго, наблізіла свечку да свайго твару і крыкнула:

– Кубусь! Ты ўжо не пазнаеш мяне? Няўжо я так змянілася за чатыры гады?

– Ах, гэта ты, Еўка дарагая! – усклікнуў салдат, і абодва кінуліся ў абдымкі.

Тут трэба даць тлумачэнне чытачу, расказаць, што за чалавек быў гэты салдат. Сапраўднае яго імя было Фліч. Ледзь ён выйшаў з дзяцінства, яго ўжо вызначала выключнае гультайства. Некалькі разоў быў асуджаны за розныя дробныя зладействы, уцёк з горада і зноў узяўся за сваё, таму што, звязаўшы сябе з некалькімі суб'ектамі падобнага кшталту, стаў рабаваць на вялікім тракце. Імя Фліча, якое захавалася да гэтага часу ў паведамленнях Вялікапольскага муніцыпалітэта, неўзабаве стала жахам ўсёй вобласці: прыгожы, дасціпны, незвычайнай смеласці, ён пранікаў у дамы, і яму заўсёды ўдавалася іх рабаваць. Наваколлі Познані, Каліша, Серадза былі полем яго дзейнасці, нават зверстваў. Прабраўся на ўсход, да месца свайго нараджэння, дзе ён хацеў адпомсціць былому гаспадару за лупцоўку, калісьці па яго загадзе атрыманую. Быў выдадзены адным са сваіх саўдзельнікаў, які такім чынам атрымаў памілаванне для сябе. Асуджанаму на смерць, Флічу ўдалося вырвацца з рук тых, хто адправіў яго ў турму, і схавалася ў касцёле. Ён выслізнуў з горада ноччу, пераплыў раку і неўзабаве стаў на чале банды разбойнікаў, больш моцнай, чым першая. Рабаваў наваколлі Серадза, нападаў нават на маёнткі, на дамы шляхты. Шмат было напісана на яго прыгавораў, судовых рашэнняў, а ніводнага выканаць не ўдалося з-за яго нечуванай хітрасці, ды і з-за слабасці выканаўчых сродкаў, якія былі тады ў распараджэнні ўрада. Аднак яму гэтага было мала. Калі ў раёне Лешні ішоў вялікі транспарт пад канвоем апалчэння князя Сулкоўскага, Фліч адважыўся напасці на гэты канвой. Паліцыя мужа абаранялася, большая частка яго таварышаў страцілі жыццё або свабоду, а сам ён трапіў у палон. У Лешні яго таварышаў павесілі, а яго самога пад моцнай аховай адправілі ў Варшаву, каб там судзіць яго. Але менавіта ў той час пачалася грамадзянская вайна ў Вялікай Польшчы. Палкоўнік Лукаўскі сустрэў канвой урадавых войск, разбіў яго, а вязняў вызваліў, не пытаючыся, ці справядліва іх асудзілі. Фліча ён вызваліў і нават залучыў у сваю каманду. З тых часоў для злчынца наступіла новая эра. Ён даў клятву канфедэрацыі і быў ёй адданы. Хітрасцю і дзёрзкай адвагай, прыцягваючы да сябе Лукаўскага, ён увайшоў да яго ў асаблівы давер. Лукаўскі не толькі выкарыстоўваў яго ў баях, але не раз даваў яму асаблівыя даручэнні. Гэта Лукаўскі празваў яго Яшчультам, што па-польску азначае яшчарка. Пад рознымі імёнамі Фліч бываў там, дзе яму загадваў камандзір, усюды ўсё рабіў належным чынам, усё высочваў, па замках, дамах шляхты, па фальварках і вясковых хацінах, па розных гарадах і асабліва ў Варшаве. Заўсёды вяртаўся ў вызначаны дзень, прыносячы свайму камандзіру важныя звесткі. Бываў ён у Варшаве часта, пад імем Кубы знайшоў сабе прытулак менавіта ў гэтым жа шынку, дзе Еўка пачала сваю працу, пазнаёміўся з ёй, задурывіў дзяўчыне мазгі а потым першы яе кінуў. Справа дзіўная, і ўсё ж нярэдка паміж падобнымі істотамі: Еўка кахала яго вельмі гарача і ніколі не пераставала думаць пра яго. Колькі разоў Куба з'яўляўся ў Варшаве, Еўка тут жа давала адстаўку сваім палюбоўнікам і была занятая толькі ім адным, і нават нягледзячы на сваю нахабную прагнасць, яна не

саромелася часта даваць Кубе нейкую частку заробленага ёю. Заўсёды спадзявалася, што калі-небудзь злучыцца з ім. Нават ужо замужам за карчмаром, яна спадзявалася, што той памрэ, а вось тады дарагі Кубусь з'явіцца, і яна стане ягонай жонкай, што яна зробіць яго багатым. І што яшчэ больш дзіўна, нягоднік падзяляў гэтыя пачуцці блудніцы, хоць з моманту яе замужжа яны ніколі не бачыліся адзін з адным. Вялікая была іх радасць, калі яны сустрэліся.

– Ну, – мая Еўка, – пачаў Фліч – ты аддала перавагу гэтаму старому з лысінай і сівымі вусамі, не стала чакаць мяне. З ім, як мне здаецца, ты няблага жывеш.

– Ну, з ласкі Госпада Бога, ёсць нейкая капейка, але шчасця мала. Ты, бывала, то з'яўляешся, то знікаеш невядома куды, а дзяўчыне не трываецца, пакуль ёй людзі не скажуць: – Не рыпайся, старая карова, цябе ўжо ніхто замуж не возьме.

– А муж твой добры чалавек?

– Дзе там! Уу разбойніка больш сумлення, чым у яго. Ён Госпада Бога не баіцца, у яго адны грошы на розуме.

– Няма пра што мне шкадаваць, Кубусь дарагі. Лепш выпі кварту малінавай настойкі, табе калісьці яна падабалася.

– Налівай, мілая Еўка, з тваёй рукі я нават яд прыняў бы. – Ну, скажы мне, калі гэта так, то грошы якія-небудзь ідуць да вас?

– Так, грэх было б скардзіцца. У гэтую ноч аказалася так, што акрамя нас нікога няма. Але як толькі прырода спрыяе, то побач са мной у гэты час мноства народу, як каля якой-небудзь ваяводзіны. І ніхто з ахвочых спазнацца са мной, не прыходзіць без грошай і вяртаецца ізноў маючы яшчэ ў кішэні, бо яны ведаюць, што тут нічога бясплатнага не атрымаць. Аднаму табе гэта сыходзіць з рук, Кубусь, таму што я люблю толькі цябе, а іншым дазваляю любіць толькі сябе.

– Ах, душа мая, як жа ты пра мяне не забылася ў такім багацці, бо, што я люблю цябе, гэта так, але я хачу быць вартым цябе!

– Не кажы мне аб сваёй беднасці, Кубусь! Пакуль у мяне ёсць хаця б адзін грош, ты заўсёды будзеш мець права на сярэбраную капейку. Вось! Ведаеш, што прыйшло мне ў галаву? Мой стары мярзотнік хутка працягне ногі. Што мне рабіць з тым, што людзі кажуць, нібыта я ваджу яго за нос, калі я не магу не пакутаваць ад яго? А я ж без розуму ад цябе. Калі я пахаваю яго, то адразу ж выйду за цябе, і са мной ты атрымаеш грошай больш, чым чакаеш; і я буду жыць так, як загадвае святар, я буду паважнай, як старая, хоць мне пайшоў толькі дваццаць пяты год.

– Галубка мая, цяпер я яшчэ пайду ў свет, і гэта ўжо ў апошні раз, а хутка вярнуся да цябе, Еўка, і пры табе пасялюся, і буду чакаць, пакуль старога адвязуць на могілкі.

– А чаму ты мяне цяпер кідаеш? Хіба табе так добра без мяне?

– Абавязак, сэрца маё. Не кожны, як ты, прымураецца рабіць як задумаў.

– Скажы мне, Кубусь, што гэта за пан, што ў такім багатым футры ў спальні сядзіць і нічога не кажа? Што вы думаеце з ім рабіць?

- Пра гэта не пытайся мяне, гэта добры сябар майго начальніка.
- Ах жа, ты лайдак! Гэтак ты мяне кахаеш? Чатыры гады са мной не бачыліся, і ты прыходзіш сюды, каб за тое, што я цябе пяшчотна прымаю, ты мяне падманваў? Ідзі прэч ад мяне, калі так – я больш цябе і ведаць не хачу.
- Але, галубка мая, што маё – тваё, а што не маё, то я табе даць не магу. Ты ведаеш, душачка, калі я скажу нешта такое, пра што не трэба казаць, мяне за гэта могуць пачаставаць шыбеніцай.
- Я больш не веру табе, Кубо. Ты думаеш, што мне вочы зляпіць можна? Я толькі акінула госця а поглядам і тут жа зразумела, што гэта за чалавек.
- Хто?
- Кароль. Скажы мне, што вы думаеце зрабіць з ім?
- Што ж, я скажу табе праўду, таму што я больш не буду хлусіць перад маёй Еўкай. Мы хочам адвезці яго ў Чэнстахову.
- Ты звар'яцеў, Кубо? Каралю цягнуць супраць яго волі! А ты што думаеш? Шляхціца зачапіць страшна, біскупа, яшчэ большы страх, а зрабіць нейкі прымус каралю – значыць, пазбавіцца галавы! Ты заблытаўся ў бруднай справе, Кубо, і калі ты не адступішся ад яе, ты, успомні маё слова, будзеш вісець. Лепш касцёл абраваць, чым каралю зачапіць. Ты ведаеш, што значыць кароль? Гэта больш, чым біскуп, таму што біскупы цалуюць яго ў руку, гэта нешта на святога падобна. На такое замахнуцца, гэта ж валасы на галаве дыбка становяцца, мароз па скуры працінае! Будзь здаровы, Кубо, я ўцякаю з хаты! Ты толькі што навіў на мяне бяду!
- Але, Еўка мая, праз гадзіну нашы вернуцца і забяруць нас з сабой. А разам і бяду адсюль вынесуць.
- Але які ж ты дурань, Кубо! – Кароль, робіць тое, што ён лічыць патрэбным. Яму гэта так жа лёгка, як злодзею абрэзаць ккішэнню. Ён зараз у ваших руках. Але ён будзе каралём і надалей калі захоча, а ты аслепнеш, і так будзе добра.
- Гавары, што хочаш, а не падбухторвай мяне. Ты ведаеш, што на мяне навешана столькі прыгавораў, што калі б у мяне было дзесяць шый, і за кожную мяне павесілі, то ўсё роўна я б не адбыў пакарання за ўсе свае злачынствы? Так ці іначай, гінуць мне ўсё адно.
- Ну, гэта якраз тое, з чым можа можа справіцца толькі адзін кароль. Калі ты дапаможаш яму выратавацца, што ён можа зрабіць для цябе? Я ж варшавянка, на каралёў з маленства глядзела, лепей ведаю іх, чым цябе, якога бачу раз у год. Я аддаю ў заклад галаву, калі не падумаць пра сябе загадзя, то выйдзе так, што кароль як ёсць так ён і будзе каралём, а ты будзеш боўтаць нагамі і ў добрай кампаніі, я табе кажу гэта.
- А навошта мне гэтае прароцтва?
- Вось, мы шэрасць, гразь, а ён — кароль, памазанік Божы. Ты паслухай, што пра яго гавораць святары з амбона. І ці не біскуп блаславіў яго ў касцёле? Я сам памятаю, як ён выйшаў з касцёла ў залатой кароне на галаве і апрануты ў малінавае

паліто з прыгожым мехам, падшытым да яго, і як усё гэта яму пасавала. Пашкадуй сябе, Кубо! Гэта ён – наш кароль, як і Пан Бог – кароль нябесны. Калі ён палічыць, што ты яму верны, ён зробіць цябе шчаслівым. Ты кажаш, што на табе ёсць прыгаворы суда: а хто цябе ад іх адлепіць? Толькі не вашыя канфедэраты. А вось кароль многа чаго можа зрабіць! Яму ўдасца прыняць мой стары развод, калі захоча, а ты станеш маім мужам. Ён зробіць цябе не толькі невінаватым, але нават высакародным, калі трапіш да яго ў ласку. І тады мы можам мець сваю вёску, і я буду мець за гэта свае капейкі, а чаго не атрымаю, — дадасць кароль. І ты будзеш мець права прасіць, калі яго выратуеш ад рук тых мучыцеляў, якія задурылі цябе.

– Але як гэта зрабіць, мая Еўка! Таму што ты ведаеш, што ёсць два канцы палкі. – Нічога няма лягчэйшага: вось нашыя санкі і нашы коні ў стайні. Яго можна адвезці на млын у Марымонт. Мы прапануем каралю сваю дапамогу, а потым паслухаем, што ён нам скажа — ён за нас разумнейшы.

Тут Еўка села на калені Фліча, пачала яго лашчыць і цалаваць, кажучы:

– Ой, бедная Еўка! Куба вагаецца, ён вагаецца і хоча нас змарнаваць.

– Хай будзе так, дарагая галубка. Няхай кароль толькі загадае, каб мяне нідзе не судзілі, хай зробіць такую ласку, а я выведу яго адтуль.

– Толькі будзь асцярожны, Кубусь, бо ён не адзін. Там другі, што сочыць за каралём. Глядзі, каб ён часам не пайшоў супраць цябе.

– Што ты мне кажаш? Я не баюся трох і не збаяўся б аднаго. Яму я павінен даць раду. Вялікае свята для мяне тое, што яго вартуе Кузьма Касінскі. Ён будзе са мной.

– Загадай, Еўка, твайму хлопцу запрэгчы каня, а я пайду і скажу, каб цябе пасадзілі ў сані. Толькі не губляй ні хвіліны, бо нашы могуць вярнуцца раней часу. Ну-ну, варушыся, Еўдакія, і пацалуй мяне на поспех.

- Пачакай, я загадаю запрагаць, але спачатку схаджу з табой у спальню.

А мы давайце паглядзім, што адбывалася ў спальні.

ІХ. Красамоўства караля

Мы пакінулі караля маліцца пад пільным назіркам ягонага апекуна.

Кузьма Касінскі, бедны шляхціц, па нараджэнні і выхаванні маральна стаяў на мяжы паміж прывілеяванымі прадстаўнікамі нацыі і натоўпам, і, натуральна, больш схільны быў да першых.

Калі кароль, скончыўшы сваю малітву, лагодна паглядзеў на яго, ён адразу адчуў пачуццё міжвольнай павагі, да якога дадалася нешта накшталт страху. Пісталет, які дагэтуль трымаў у руцэ, ён паклаў на скрыню. Калі б ён быў у кампаніі некалькіх чалавек, ён мог бы быць нахабным, нячулым і жорсткім у адносінах да караля. Але зараз ён быў адзін, не было каму абудзіць яго ваяўнічы запал. Ён адчуў у сабе

нешта такое, чаго не мог сабе растлумачыць, але ў думках ён хацеў бы быць за некалькі міль ад таго месца, дзе быў.

Кароль пазіраў на яго, а Кузьма баяўся, каб вочы яго не сустрэліся з вачыма караляі. Цішыня доўжылася некаторы час. Кароль першым парушыў яе такімі словамі:

– Пане, што вы ўсе думаеце са мной рабіць?

– Не ведаю, – адказаў Кузьма, апусціўшы вочы, – мне пра гэта нічога не казалі.

– Тады падумай, васпан, у чым прычына таго, што вы напалі на свайго караля, памазанніка Божага, што вы захапілі яго ў цэнтры яго сталіцы і зрабілі яму шкоду, якую я не адважыўся б зрабіць самым бедным з маіх падданных?

– Ваша светласць, што ад мяне залежыць? Калі ў гэтым што-небудзь не так, хай пасаромеюцца тыя, хто аддаў загад, а не тыя, хто яго выконвае.

– Але я пытаюся ў вас, у чым вы можаце мяне абвінаваціць?

– Вашу светласць вінаваціць у тым, што з вашай ласкі чужы салдат рабуе нашу краіну, што няма міру для Рэчы Паспалітай, што грамадзяне пакутуюць ад вайны, голаду, чумы, што ўзбунтаваліся сяляне. А паколькі ўсяго гэтага ліха не было ў позняга Саса, то здарылася толькі таму, што васпан стаў каралём.

— А чаму я вінаваты ва ўсім гэтым? Што гэта я загадаў зямлі не нараджаць? Я прыдумаў гэтае чумнае паветра? Я ўзбунтаваў сялянства ці распачаў грамадзянскую вайну? Божа! Ці павінен я адказваць за тое зло, якое мае ворагі прычынілі нашай няшчаснай Польшчы? І не яны, але я магу тут хоць нечым дапамагчы. Святы прарок сказаў, што гора народу, дзе малады паўстае на старых, малы — на вялікіх, падданы — на пана. Колькі няшчасцяў зваліцца на ўсю краіну ад вашага неабдуманнага кроку!

– А яшчэ кажуць, што найяснейшы пан пайшоў супраць волі народа.

– Я – супраць народу? – спытаў кароль, ходзячы шырокімі крокамі па пакоі. – Гэта хлусня, паклёп, я бяру Бога ў сведку, штогэта няпраўда. Хіба на сейме, сярод гэтага мноства шляхты, з усіх воінаў і правадыроў прыбылых, хоць адзін голас хто падняў супраць мяне? Чаму тады мае праціўнікі не стаялі побач? І не супрацьстаялі гэтаму? У чым мяне могуць абвінаваціць? Мае рукі звязаны, я не магу тварыць дабро. Самы бедны з маіх падданных жыве спакойна, радуецца жыццю. А я за час свайго праўлення не меў ні хвіліны спакою. Я стараўся зрабіць усё на карысць сваіх падданных. А мае ворагі не толькі самі знішчылі мае намаганні, але і паклёпнічалі на мяне перад народамі, дзеля якога я толькі і жыву.

Тут ён заплакаў. Кузьма стаяў як укапаны.

Кароль назіраў за сваім вартаўніком, і пільным вокам прасачыў на ягоным твары, што словы былі сказаны не марна. Прасцяк, ён не мог схаваць сваіх пачуццяў. Кароль адчуў, што ягоныя словы знаходзяць водгук. Падышоў да Кузьмы, загаварыў зноў:

– Васпан, ты ж шляхціц і католік, ты павінен любіць Бога і сваю радзіму. Ты ўяўляеш, якія наступствы выкліча ваш неабдуманы крок? Якія бедствы ад гэтага

могуць абрынуцца на ўсю краіну? Гэты польскі народ, такі шляхетны, такі верны сваім манархам, гэты народ, пра які Жыгімонт казаў, што ён можа адважна спачываць на руцэ кожнага свайго падданага, з гэтага часу будзе пазначаны кляймо царазабойства. Ці ёсць адзін хрысціянскі кароль, які не адчуе пагрозы сабе ў шкодзе, прычыненай мне? Патокі польскай крыві не змогуць пагасіць справядлівага гневу манархаў. Вашы імёны будуць праклятымі ў народзе.

– Ах, ваша вялікасць, хто ж думае пра царазабойства? Пра гэта і думкі не было. Уся канфедэрацыя ведае, што вы – кароль. У Чэнстахове на кожнай імшы ваша імя заўсёды згадваецца.

– А ты забыўся, як той, хто, здаецца, быў старэйшы з вас, быў гатовы праліць маю кроў? Няўжо я нічога не чуў на свае вушы? Недаравальна! Вам усім здаецца, што Бог можа дапусціць ваша беззаконне. Бог лічыць дні манархаў. Ён паказаў вам, наколькі ён прыхільны да вас, але ў сваёй міласэрнасці даў вам папярэджанне. Вы ж павінны былі даставіць мяне туды, дзе мне ўжо падрыхтавана пакутніцкая смерць. Ну? А Бог асляпіў вас і адвёў туды, куды вы не хацелі.

– Я не вінаваты, ваша вялікасць! Я раблю толькі тое, што загадвае палкоўнік.

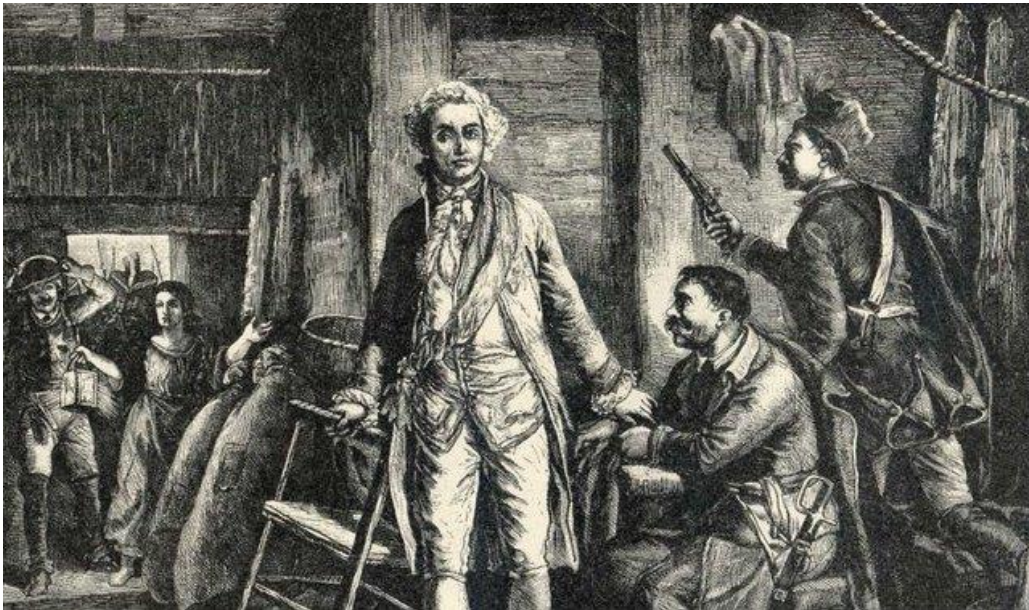
– Хто адважваецца аддаваць загады супраць мяне? Хто старэйшы, палкоўнік ці ўсё ж кароль?

Тут Станіслаў Аўгуст глянуў на яго так пранікнёна, і так урачыста дадаў сабе той знешняй велічнасці, якой надзяліла яго прырода, што Касінскі не вытрымаў. У яго падкасіліся ногі, ён задрыжаў, і ўсё хацеў нешта сказаць, але язык нібы адмерз. Ён захістаўся, нарэшце ўпаў да ног караля, пачаў цалаваць яго ногі. А потым загаварыў у найвялікшым хваляванні:

– Тое, што вы загадваеце, ваша вялікасць, я зраблю, толькі даруйце мне тое, што я ўжо зрабіў. Калі я выбраўлю вас адсюль, то не папрашу ніякай іншай узнагароды, папрашу толькі, каб я мог пакінуць краіну, таму што я тут больш не змагу жыць. Я не павінен быў увязвацца ні ў ва што на шкоду іншым.

– Даю табе сваё каралеўскае слова, што, калі ты вырашыш пакінуць

радзіму, то да самай смерці твае патрэбы будуць добра забяспечаны і што я не буду называць тваё імя ў ходзе будучай судовай справы.

Тут адчыніліся дзверы пакоя, і Фліч з Еўкай сталі перад каралём. Фліч трымаў у руцэ кепку, галаву ён схіліў, уся постаць выдавала яго разгубленасць. Але якое ж было яго здзіўленне, калі ён убачыў, што Касінскі, так бы мовіць, курчыўся каля каралеўскіх ног. Фліч уклэнчыў побач са сваім таварышам па зброі, і Еўка таксама ўклэнчыла.

– Ваша вялікасць, кароль, – сказаў Фліч, працягваючы да яго рукі, – злітуйся над сваім верным падданым! Далібог! Я далёка не вінаваты. Я гараджанін, быў асуджаны на шыбеніцу за розныя свавольствы. Мяне вялі на яе да таго, як Барская канфедэрацыя перамагла. У мяне тады не было іншага выйсця, бо, калі б я не падаўся да канфедэратаў, то мог бы вісець на шыбеніцы. Маё адзінае выратаванне было ў канфедэрацыі, іначай я працягваў бы займацца агіднай працай, рабаваць людзей. Пан Пулаўскі, калі адпраўляў нас, не гаварыў, што мы павінны паўстаць супраць караля. Крый Божа, аб гэтым не было ні слова. Ён толькі сказаў нам: вось вам палкоўнік, слухайцеся яго, і ён падкажа, што рабіць. Палкоўніка цяпер няма, а калі б і быў, то я лепш бы паслухаў караля, чым яго. Загадвайце мне, я ваш! Я выбаўлю вас з бяды, але хацеў бы, каб і мяне выбавілі з маёй.

– Што ты хочаш, даражэнькі мой? — лагодна спытаў кароль.

— Я хачу, каб мне далі ліст аб дараванні маіх грахоў. Найсвятлейшы кароль! На мне вісяць прыгаворы аб павешанні. Калі ж кароль памілуе мяне, а яшчэ дасць штосьці ад сваёй міласці на боршч і чаравікі, я больш ніколі не буду красці.

– Гэта было б добра, – адказаў кароль.

– Вось Еўка, мясцовая гаспадыня і мая даўняя сяброўка, калі толькі сустрэлася са мной і даведалася, чаго мы сюды прыехалі, яна адразу сказала мне: калі ты вернеш караля ў Варшаву, ён цябе ўзнагародзіць па-каралеўску.

– Найяснейшы пане, – сказала Еўка, – мой слуга, запражэ каня ў санкі. Няхай на іх сядзе кароль, а мы яго за чвэрць мілі адвядзём адсюль да Марымонцкага млынара: ён усім сэрцам прывязаны да найсветлага пана, таму што есць ягоны хлеб.

– Дарагая мая, – адказаў кароль, пагладжваючы яе па твары, – ты прыгожая, таму не дзіўна, што ты добрая. Я буду памятаць пра цябе.

Звяртаючыся да Фліча, кароль прамовіў:

– Слухай! Я напішу некалькі слоў алоўкам. Ты сядзеш на каня, паедзеш на ім у Варшаву. Там, за Жалезнай брамай, шукай палац Стравінскіх. Зайдзі туды і аддай старасту вялюньскаму паперку, якую я табе зараз дам. А далей выконвай яго загады. Калі ты будзеш рабіць мне дабро, я табе аддзячу.

Кароль дастаў паперку з сумкі, напісаў на ёй некалькі слоў і, склаўшы яе, аддаў Флічу.

Фліч сеў на каня і паскакаў да Варшавы. А паколькі сані былі гатовыя, кароль сеў ззаду, захутаўшыся ў паліто, Касінскі заняў месца побач з фурманам. А Еўка пабаялася застацца ў карчме, не стала чакаць вяртання канфедэратаў, каб стаць ахвярай іх злосці. Калі яна ўбачыла, што кароль сеў, яна прымасцілася каля ягоных ног.

Х. Перамога старасты

Кесьць, як ужо было вышэй згадана, праводзіў палкоўніка і войскага ў Цалінаўскую карчму. Завіруха аціхла, але яны часта натыкаліся на снежныя гурбы, коні правальваліся па пояс. Паездка была цяжкай, але Кесьць, знаёмы з наваколлем, вёў добра, сагрэты, з аднаго боку, надзей на ўзнагароду, а з другога, спалоханы пагрозай палкоўніка. Паспрабаваў уступіць у размову.

– А ведаеце, вяльможныя паны, што дарога такая цяжкая, час такі халодны, ноч такая цёмная, што па справядлівасці было б добра, каб васпаны пашкадавалі мяне беднага і далі за паслугу пару злотых.

Калі палкоўнік крыкнуў: – маўчы! - жаданне загаварыць у балбатуна тут жа прапала. Яны моўчкі ехалі далей. Кесьць толькі глядзеў перад сабой і толькі адзін раз азваўся:

– Ну вось мы і прыехалі! Перад вамі карчма, і відаць, што ў ёй павінны быць госці, бо нешта яна незвычайна асветлена.

Падарожныя злезлі з коней і ўвайшлі ў пакой. Убачылі Вазгірда, Скалубу і некалькіх салдат.

– Ну, нарэшце! Злучыліся! – сказаў палкоўнік. Як справы, сябры? Добра, што вы адпачылі, а то нам хутка зноў ехаць. А чаму вы не ўсе?

– Без пана палкоўніка ў нас не ўсё ідзе на лад, – адказаў Вазгiрд. Мы сюды прыбылі ў прызначаную гадзiну. Пачалi з таго, што ўсiх, хто быў у карчме, з усёй чэлядзю замкнулі у каморы. Нячысцiк не спiць, падумаў я: раптам габрэю прыйдзе ў галаву даць уведаць каму не трэба пра прыезд гасцей. Мы чакалі вас, чакалі, а тымчасам людзi сталi нецярплiвыя, хоць i кляліся слухацца камандзiра. Я сказаў iм: – Пабойцеся Бога! У такую завіруху цяжка паспець у пару. Цi тут вам дрэнна, што вы не можаце чакаць. Хто чакаў гадзiны дзве, можа i трэцюю пачакаць, бо гадзiна роўная гадзiне.

Але што з баязлiўцамі зробіш? Адзiн за адным пачалi ўцякаць, нават гарэлка не дапамагала. Такія мярзотнiкi! Па адным пазнiкалі, i вось засталася нас усяго шасцёра. А як у вас атрымалася ў Варшаве?

– У Варшаве, як ні круці, а ліса мы з нары выкурылі. Напалі на яго. Гайдук паспрабаваў абараніць свайго гаспадара, але я яго тут жа шабляй супакоіў. Пасадзілі мы пана караля на каня паміж сабой i непрыкметна з горада вывезлі. Але што ты скажаш? Цi то нешанцаванне, цi то нейкі чорт над намі пажартаваў, але не паспелі мы яшчэ i з горада выехаць, як усчалася віхура, якой я ў жыццi не бачыў. Кажу вам, то была не завіруха, а Судны дзень. Мы заблукалi i патрапілі туды, куды не хацелi. Трапілі ў карчму, але не ў тую, якую намецілі для сустрэчы. Мы павiнны вярнуцца да яе зараз, таму што там нас чакаюць. Хто нам патрэбен, той нас дачакаецца, таму што ён у добрых руках: Кузьма i Яшчулт ахоўваюць яго,

- Шкада, пан палкоўнік, — сказаў Вазгірד, – Трэба было везці яго з сабой.
- Я сам цяпер шкадую; але я падумаў сабе: а калі нас сустрэне патруль, учатырох цяжка абараніцца і ахоўваць яго, можа не гладка скончыцца. Бо вы чулі, як мне казалі: каб ні адзін волас не ўпаў з галавы. У выпадку небяспечнай сітуацыі вы забываеце пра перашкоду, але калі ў вас ёсць час падумаць, вы можаце ўспомніць пра яе адразу.
- Мне здаецца, – сказаў Вазгірд, – што лепш было пакінуць там пана Міхала. Бо хто ведае? Кароль жа – вялікі прамоўца: як пачынае аблытваць вартаўнікоў шаўковымі словамі, яны могуць і паддацца.
- Не! Пра што ты гаворыш? Хіба не ведаю сваіх людзей? Я даверыў бы маю душу Кузьме і Яшчульту. О, за гэта будзь спакойны! Яны не тыя, што паддаюцца на ўгаворы, а галоўнае – яны ведаюць, што са мной нельга жартаваць. Давайце рушым, панове! Мяцеліца аціхла. Вы можаце бачыць, што Бог цяпер з намі. Ну, пан з Брулюўкі, сядай на каня і вядзі нас у сваю карчму. Ты ведаеш, што да сябе лягчэй, чым ад сабе. А там цябе чакае ўмоўленая ўзнагарода, і мы можам да яе штосьці дадаць, калі ўсё будзе добра.
- Салдаты дапілі гарэлку з куфляў, выйшлі з пакоя ўслед за камандзірам. Наперадзе Кесьць пад дулам пісталета палкоўніка.
- Вазгірд і войскі прапусцілі ўсіх, паехалі ў хвасце. Пачалі паціху размаўляць.
- Што ж гэта такое з табой робіцца, пан Міхал, – пачаў Вазгірд, – што бачу цябе яшчэ больш сумным, чым напярэдадні? У рэшце рэшт, усё набліжаецца да канца. Уся справа была ў тым, каб караля вывезці з Варшавы, мы з гэтым справіліся, астатняе пойдзе як па масле. Значыць, трэба радавацца, а не смуткаваць.
- А, не кажы, пане Яне! Усё пайшло дрэнна, і ўсё роўна нічога добрага я не прадвяшчаю для нас, а тым больш для сябе.
- Табе было б сорамна, пан Міхал, так казаць. Калі б цябе не ведаў, сказаў бы, што ранейшая доблесць пакінула цябе, а хто цябе ведае, смела мог бы сказаць, што табе ёсць чаму радавацца.
- Я ўжо даўно адрокся ад сябе; цяпер пра гэта толькі прашу Бога, каб на мне адным усе беды скончыліся.
- Не ведаю, што ты ўздумаў! Карчма недалёка, хутка ўзыйдзе сонца, мы будзем далёка адсюль у бяспецы, паедзем у Чэнстахову, дзе нас браты чакаюць. Тым часам я цябе віншую! У Варшаве нам усё ўдалося. Але прызнайся, што і наш палкоўнік маладзец.
- Лукаўскі ў баі смелы і дзёрзкі, было б грахам гэта адмаўляць. Але што тычыцца яго паводзін пры важных абставінах, Божа мой, тут ён губляецца.
- Ды што ты кажаш?
- Ці паверыш, што, калі мяцеліца закруціла так, што свету нельга было бачыць перад сабой, пан Лукаўскі настолькі страціў розум, што хацеў забіць нашага палоннага? Я ледзь паспеў пераканаць яго, каб ён адмовіўся ад сваёй задумы. Мне

давялося сказаць, што я да апошняй кроплі крыві буду абараняць караля, што такога гнюснага злачынства, пакуль я жывы, не дапушчу. Што, калі, пераступіўшы праз мой труп, ён гэта і дапусціць, то я гатовы паклясціся, што ў Чэнстахове старэйшыны адпомсцяць яму за сябе, таму што яны – канфедэраты, але не разбойнікі. Вось такая ў мяне была з ім размова, пакуль ён не апамятаўся. І, заблудзіўшыся, трапіўшы ў іншую карчму, ён загадаў мне ісці з сабой, а караля даверыў сваім адданым слугам, ім толькі адным ён цалкам давярае.

– Такое распараджэнне і мне адразу не спадабалася, і ты чуў, што я сказаў пану Лукаўскаму. Але, з іншага боку, яго слугі так славяцца сваёй адвагай, што я не магу дапусціць, каб нам здрадзілі.

– Вялікае зло, калі дзеля здабыцця даверу чалавеку нічога іншага не ўдаецца праявіць, акрамя мужнасці. Зрэшты, мужнасць, заснаваная на даверы да Бога і на чыстым сумленні, гэтак жа далёкая, як неба ад зямлі. Кузьма смелы, але што толку, калі ён разбойнік, які не баіцца Бога, а Яшчульт яшчэ горшы за яго. Як жа на падобных людзей спадзявацца?

– Чаму ты не пераказаў гэта палкоўніку?

– Гэта ні да чаго не прывяло б. Я без усялякай надзеі адправіўся ў гэтую экспедыцыю; ты сам ведаеш пра гэта, бо для цябе ў мяне няма нічога патаемнага. Для нас ужо прайшла пара перамог, і застаўся толькі час ахвяр.

– Ты аддаешся чорным марам, пане Міхал. Што тычыцца мяне, то я ўсё яшчэ не губляю надзею. Зрэшты, што дасць Бог.

Праз некаторы час перад імі пачало міргаць святло, і Кесьць звярнуўся да палкоўніка:

– Ну, мы амаль дома. Хай вяльможны пана прыгатуе абяцаную ўзнагароду і яшчэ што-небудзь там з ласкі дакладзе, бо і на гэта было абяцанне.

Раптам насустрач ім выскачыў дзясятка коннікаў. Гэта была каралеўская харугва, якую прывёў пан стараста вялюньскі. Ён атрымаў ад Яшчульта вестку, што канфедэраты павінны вярнуцца ў гэты карчму, каб узяць з сабой караля, і ўсё зрабіў для таго, каб ні адзін з атрада не змог выратавацца ўцёкамі. Частку коннікаў паставіў наперадзе, астатніх адправіў за карчму, каб прыкрыць адыход праціўнікаў. Сам Яшчульт вёў іх і з вінтоўкай наступаў на тых, каго яшчэ дзве гадзіны таму называў таварышамі і братамі. Атрад старасты, адкрыў агонь. Кесьць, падаўшыся наперад, глуха застагнаў і зляцеў з каня. Конь пана Лукаўскага ад стрэлу ў грудзі паваліўся і цяжарам сваім прыціснуў вершніка. Пан Лукаўскі спрабаваў вылезці з-пад яго. Войскі і Вазгірд, заўважыўшы, што на чале харугвы на іх наступае нейкі вершнік на дзівосна прыгожым кані, удваіх стрэлілі па ім. Стараста адчуў моцны штуршок у грудзі. Ён думаў, што паранены. На самай справе куля працяла бурку, трапіла ў абразок Маці Боскай Вастрабрамскай, які стараста атрымаў ад жонкі, і прагнула яго, але не змагла прабіць. Стараста, хоць і адчуў удар, ад камандавання не адступіў, а голасам і сваім прыкладам вёў атрад за сабой. Войскі, Вазгірд і

Скалуба паспрабавалі згуртавацца, каб разам ударыць па праціўніку. Але калі пад стрэламі каралеўскай харугвы яшчэ два канфедэраты ўпалі, то астатнія завагаліся, пачалі адступаць. Марна спрабавалі Вазгірד і Скалуба спыніць іх. Яны засталіся ўтрох.

– Міхал, – крыкнуў Вазгірд, – няма выратавання! З усіх бакоў нас атачаюць. Акрамя нас усе збеглі, бяжым і мы.

І ўсе трое, уціснуўшы шпоры ў бакі сваіх скакуноў, пусціліся наўцёкі. Атрад старасты рушыў услед за імі ў пагоню. Пагоня неўзабаве спынілася. Трое ўцекачоў так хутка аддаліліся ад іх, што дагнаць іх было немагчыма. Але калі адзін з іх наляцеў на засыпаную снегам яму, конь праваліўся і вершнік ўпаў. Некалькі чалавек з харугвы злезлі з коней, падскочылі да яго. Ён не стаў супраціўляцца.

З палонным вярнуліся пад карчму. Стараста загадаў пакласці яго ў сані, дзе ляжалі звязаныя Лукаўскі і Кесьць. Карчмар быў ледзь жывы, цяжка дыхаў. Двое іншых ляжалі мёртвыя. Іх пакінулі і са здабычай на санках рушылі разам са старастам да марыманцкага млынара, у кватэры якога кароль з вялікай трывогай чакаў прыходу старасты. Калі ўвайшоў стараста, кароль ускочыў з ложка, на якім сядзеў, стаў абдымаць яго як сябра і збаўцу. Стараста сказаў яму:

– Найяснейшы пане, ворагі вашай вялікасці адны забітыя, а іншыя ў нашых руках. Кароль нічога не мог адказаць яму ад радасці, толькі зняў з сябе ленту ордэна Белага Арла і надзеў яе на старасту. Стараста, схіліўшы калені перад каралём, прыклаў руку да сваіх вуснаў.

– Вяртайцеся, найяснейшы пане, цяпер у сталіцу ў атачэнні вернай сваёй варты. У нас трое палонных.

– Няхай прывядуць іх сюды да мяне, – сказаў кароль.

Стараста выйшаў, каб аддаць загад, але, сыходзячы, сустрэў Еўку, якая смяялася да слёз.

– Чаго смяешся? – спытаў ён.

– Ды вось, пане, з таго, – адказала Еўка, – што толькі што сканаў мой муж. Ледзь ён далучыўся да канфедэратаў, як у першай жа сутычцы загінуў. Я думала, як бы з ім развесціся, а ён мяне ад гэтай бяды з дапамогай вашых людзей выбавіў.

У пакой увялі Лукаўскага, і хоць чацвёрта таварышаў трымалі яго, кароль пры адным поглядзе на ягоны рост, ледзь не велічэзны, і яго паставу, здрыгануўся. Але схамянуўся і спытаў яго:

– Хто ты такі?

– Я Лукаўскі, польскі дваранін і палкоўнік барскай канфедэрацыі. Я камандаваў гэтым атрадам, які толькі што быў адлучаны ад шчасця з-за здрады тых, каму я давяраў.

– Хто даў загад захапіць мяне?

– Ніхто, я сам хацеў вас адправіць у Чэнстахову, каб такім чынам пакласці канец грамадзянскай вайне і разбавіцца ад усіх бедстваў, якія мучаць нашу краіну, пачынаючы з таго моманту, як толькі нам падсунулі вас як караля.

– Нягоднік! Ці ведаеш ты, што жыццё тваё ў маёй руцэ?

– Я ведаю, што мяне чакае, але калі цень справядлівасці ў вашым сэрцы захаваецца, выратуйце майго таварыша, які разам са мной стаў вашым палонным: вы павінны яму тым, што жывыя. Я перад карчмой хацеў вас забіць, ён заступіўся за вас.

– Якія ў цябе прычыны быць такім жорсткім да мяне? Што я табе дрэннага зрабіў?

– Калі будзе суд нада мной, я ўсё растлумачу.

Увялі другога палоннага. Стараста ледзь толькі кінуў на яго погляд, як тут жа пранізліва ўскрыкнуў і ўпаў без прытомнасці пад ногі караля.

ХІІІ. Аўдыенцыя ў караля

Кароль вярнуўся ў сталіцу. У Варшаве большасць была рада гэтаму. Адны, яго прыхільнікі, радаваліся перамозе, атрыманага над канфедэратамі, другія, хоць да гэтага часу і былі абыякавыя, далучыліся да першых. Многія з тых, хто меў адносіны з правадырамі Барскай канфедэрацыі, адступіліся ад іх, бо не хацелі мець

нічога агульнага з тымі, хто хацеў забіць караля, баяліся, што і на іх падзе цень злачынства, нечуванага ў польскім народзе.

Пачалося следства. Канфедэратаў абвінавачвалі ў спробе забіць караля. Спачатку ўзялі на роспыты Лукаўскага. Яму было прапанавана памілаванне, з прадастаўленнем прыстойнага жыцця за межамі дзяржавы, калі ён у пісьмовым выглядзе засведчыць, што кіраўніцтва канфедэрацыі дало яму загад даставіць караля жывым або мёртвым у Чэнстахову. Лукаўскі адхіліў гэтую прапанову, заявіў, што атрымаў загад адправіцца ў Мазовію, каб уваскрасіць канфедэрацыю там, але аказаўся паблізу Варшавы і вырашыў выкрасці пана Панятоўскага, якога сваім каралём ніколі не прызнаваў, каб прывезці яго ў Чэнстахову, а там даказаць яму неправамернае прызначэнне сябе каралём польскім і патрабаваць пакарання за прысваенне не належачай яму пасады.

Нічога не ўдалося дабіцца і ад Стравінскага. Ён не хацеў нічога гаварыць, не прызнаў сябе вінаватым, сказаў толькі, што не прызнае над сабой іншую юрысдыкцыю, акрамя сеймавага суда.

Справа вялася публічна, і пасля першых сесій кароль мог пераканацца, наколькі небяспечныя яго ворагі, і пашкадаваў, што давалося выстаўляць іх перад публікай. Кожнае слова, якое зыходзіла з вуснаў Лукаўскага было куляй у караля, а свядомасць і непакінальнасць гэтага чалавека настолькі аслабілі першыя адмоўныя ўражанні, што ўжо з'явілася і нейкае спачуванне да яго. Касінскага дзеля яго ўласнай бяспекі прыйшлося вывезці з краіны. Вялюнскі стараста, нядаўні ўлюбёнец варшаўскіх салонаў, ужо пачынаў адчуваць непрыхільнасць да сябе. Часам словы пра тое, што ён братазабойца аддалена даходзілі да яго вушэй. Паўтаралі іх усюды і нават у каралеўскіх пакоях. Казалі, што войскі, па-брацку прапановаў падзяліць бацькаву спадчыну, якая яму аднаму была наканавана, што ён ніколі не пераставаў даваць яму доказы самай шчырай прыхільнасці, і што стараста адплаціў яму злом, перш за ўсё, выкраўшы для сябе дзяўчыну, заручаную з братам, а цяпер вось веў яго на эшафот.

З іншага боку, правадыры Барскай канфедэрацыі, ачомаўшыся ад першага постраху, як толькі да іх дайшлі весці пра справу, пачаюць каралём, сумелі скарыстацца момантамі і нічым не грэбавалі, каб сябе апраўдаць і перад сваімі, і перад чужымі народамі. Тлумачэнні якія яны адправілі да еўрапейскіх двароў, былі поўныя годнасці. У іх абвяшчалася тое, што кожная краіна мае свае законы, па якіх грамадзянін павінен быць асуджаны, што ў элекцыйным урадзе адносіны да падначаленых зусім іншыя і што кароль Станіслаў валадарыць у польскай дзяржаве не паводле закона Божага, не па крыві, але толькі па сіле пакта, заключанага паміж ім і дваранствам, што польская шляхта адна мае права на ўладу, што падчас абрання караля усклала на абранага манарха абавязак прытрымлівацца дадзенай ім прысягі. Па закону ён патрабуе вернасці і паслушэнства ад падданных, але канфедэрацыя – гэта не бунт, а законны супраціў злоўжыванню ўладай, што такое палітычнае права

распаўсюджана толькі ў Польшчы, яно ад усіх дзяржаў настолькі далёка, што некаторыя з іх не саромеліся заключыць саюзы з Барскай канфедэрацыяй; што сам кароль добра адносіўся да Радамскай канфедэрацыі, што яшчэ свежая ў памяці Слуцка-Торуньская канфедэрацыя, якая была звязана з ім, і таму ўдзел у Барскай канфедэрацыі нікога не можа запляміць.

Гэтыя дакументы зрабілі вялікае ўражанне і ў Польшчы, і за мяжой, і вельмі пашкодзілі каралю.

Як раз у гэты час гетман Агінскі, той няшчасны камандуючы сталовіцкай экспедыцыяй, выказаў свае погляды каралю, вярнуўся ў Варшаву і неўзабаве аднавіў ранейшую прыхільнасць караля, бо ў прыродзе іх розумаў і іх выхавання было многа агульнага. Сустрэўшыся з каралём, ён шчыра прывязаўся да яго, аднак падтрымліваў сяброўскія адносіны са сваімі калегамі з канфедэрацыі. Адночы ён прагульваўся з каралём па замкаваму пляцу і даў яму параду.

– Найяснейшы пане, – сказаў ён яму, – вам па сілах зрабіць так, каб канфедэрацыя сама распалася, а яе начальнікі сталі самымі вашымі вернымі прыхільнікамі.

– А гэта якім жа чынам? – спытаў кароль.

– Васпан, спыніце справу забойцаў караля, а іх саміх загадайце адправіць пад аховай у Чэнстахову з заявай аб тым, што правадыры канфедэрацыі, як бы яны ні супрацівіліся яму, занадта вядомыя ў народзе, каб ім можна было прыпісаць замах на памазаніка Божага.

– І што з гэтага выйдзе ?

– Што можа быць лепш для вашай вялікасці? Я ручаюся Вашай Вялікасці і даю слова, што яны самі прыедуць у Варшаву маліць вашу каралеўскую мосць, каб вы іх з гэтага далікатнага становішча зрабілі ласку вывесці. Гэтым спосабам, літасцівы васпан, можна забіць канфедэрацыю.

Кароль трохі задумаўся. Парада была слухная, прынамсі, яна зрабіла на яго вялікае ўражанне. Але ўсё ж сказаў:

– Гэтая парада добрая, але прыняць яе не магу: У мяне рукі звязаныя.

Людвік пакутаваў звыш меры. Ад караля ён пайшоў дадому. Адчуў моцны боль у грудзях. Ён быў упэўнены, што стрэл ўсё ж пашкодзіў яму штосьці. На самай справе, калі б вобраз Прасвятой Багародзіцы не аслабіў імпат кулі, яна б працяла яго наскрозь. Бляха сагнулася ад удару так, што частка цела, якая была пад іконай, пачарнела. Стараста, нягледзячы на спробы лячыцца, некалькі дзён адчуваў сябе дужа пагана, што яму, зрэшты, не перашкаджала рабіць спробы выратаваць брата, які з-за нейкага фатальнага непаразумення стаў злачынцам.

Нарэшце Людвіка паклікаў да сябе кароль. Стоячы перад ім, стараста убачыў, што кароль не такі лагодны і ветлы, як звычайна. Але тым не менш Людвік адразу загаварыў пра брата.

– Спадзяюся на вашу дабрыню, ваша вялікасць. Дагэтуль я ніколі нічога для сябе не прасіў. Але сёння я адважваюся прасіць першы раз за сябе і за майго брата.

Мой гонар знаходзіцца ў руках вашай вялікасці, і гэты гонар цесна звязаны з лёсам майго брата. Малю цябе, шаноўны пане, прабачце брату майму! Не дапусціце, каб вашага вернага слугу, начальніка вашага кабінета, асуджалі як братазабойцу.

– Але, мой мілы, што я магу зрабіць? Такая ўжо асаблівасць манаршай улады ў Польшчы: жыві пад законам, як і твае падданыя. Ты ж сам чытаў, як мне пагражалі судом сейма, пад прысуд якога мяне хочучь прыцягнуць. Пры правах, якія ў нас ёсць, што можа кароль зрабіць добрага для сваіх падданных?

– Але ж вы не хто іншы, як наш вярхоўны суддзя, крыніца ўсёй судовай улады. Што суддзя можа сказаць каралю? Аднаго слова вашай вялікасці суддзям будзе дастаткова, каб выратаваць майго брата. Хіба ўжо і гэтага слова я не атрымаю?

– Мой мілы, ты ведаеш мяне лепш, чым хто-небудзь іншы. Ты ж ведаеш, што крыві я не хачу, што я рады забыцца пра крыўды, якія я перажываю кожны дзень ад тых нават, каго я падтрымліваў. Ніякай зламыснасці да брата твайго ў мяне няма. Але ж я не магу стаць на абарону маіх забойцаў, самому прыняць удзел у іх справе.

– Калі вы, пане, заступіцеся за вінаватых, замежныя газеты будуць захапляцца розумам вашай вялікасці. Адно слова з вашых вуснаў перад суддзямі, і мой гонар і лёс майго брата будуць выратаваны.

– Я магу параіць адно выйсце. Хай брат васпана засведчыць, што ён усяго толькі выконваў загад, дадзены яму кіраўнікамі канфедэрацыі, і вароты турмы адкрыюцца перад ім. Бо я не хачу нічога ад брата вацпана, акрамя самой праўды. Яго трэба толькі ўгаварыць не супраціўляцца ёй. Ты ж ведаеш добра, стараста мой, што такі загад быў дадзены. Чаго ж ён павінен быў быць такім упартым у сцвярджэнні ісціны, прычым такой відавочнай?

– Я не занадта ўпэўнены, што мой брат быў выканаўцам чужой волі. Але калі ён клятвай быў абавязаны захоўваць таямніцу, як жа чакаць, што чалавек, які падзяляе ўсе фанатычныя ўяўленні свайго народа, зможа адступіцца ад клятвы? Звяртаюся да дабрыні вашай. Ва ўзнагароду за мае заслугі я прашу вызваліць майго брата, каб у мяне не было прычыны плакаць ўсё жыццё.

– На жаль, я нічым дапамагчы не магу. Падумай, ці можа падданы і давераны слуга караля сумнявацца ў выкананні яго загадаў? Ці можа чыноўнік, які прысягнуў на вернасць, мець падставу шкадаваць пра тое, што ён просіць караля парушыць закон, заклікаючы да яго на дапамогу?

– Бачу, ваша светласць, што мае паслугі ўжо не патрэбны вам. Брат асуджанага на смерць разбойніка не можа быць кіраўніком каралеўскага кабінета. Зрэшты, мая прысутнасць пастаянна нагадвала б вам пра паслугу занадта вялікую, каб памяць пра яе была прыемнай.

– Васпане стараста вялюньскі, я дарую вам гэтыя словы, якія вы адважыліся дапусціць у маёй прысутнасці. Я прыпісваю іх пачуццям да брата. Любоў да брата мяне не можа пераканаць, тым больш што ты не заўсёды даваў таму доказы. Я паўтараю, у чым ты перакананы і сам: калі брат раскажа перад судом, хто быў

першым злачынцам, хто аддаваў яму загады, тады вароты турмы будуць адкрыты для яго. Ён знойдзе ўва мне караля і бацьку. Калі ж ён будзе ўпарціцца, закон будзе супраць яго. Што ж тычыцца паслуг васпана, то яны мне прыемныя і карысныя, і я думкі не дапускаю, што я імі злоўжываў. Калі ты будзеш такім, якім быў раней, мы ніколі не расстанемся. Калі ж ты спадзяешся, што я парушу свае правы, то тут мне нечага дадаць.

І даў зразумець, што размова скончана.

Стараста выйшоў у наймацнейшым хваляванні. Ён нават не апрануўся ў гардэробе, ні з кім з сустрэчных не загаварыў. Ён ішоў амаль у непрытомнасці, нічога не бачыў перад сабой. Збег з прыступак замка. Лёкай накінуў на яго футра і адкрыў дзверцу карэты. Стараста гэтага не заўважыў, пайшоў пешшу, не ведаючы, куды брыдзе. Нарэшце спыніўся, павярнуўся тварам да замка.

– Няўдзячны, эгаіст, – у думках звярнуўся ён да караля. – І гэта ўзнагарода мне за столькі ахвяр, і гэта сяброўства, пра якое ён мне столькі разоў заяўляў! У манарха па крыві, які не звязаны з заканадаўствам і толькі перад Богам адказны за свае ўчынкi, я б знайшоў падтрымку. А якую спагаду я магу атрымаць ад караля, што яшчэ нядаўна быў мне роўным, які з'яўляецца толькі службовай асобай, усяго толькі упрыгожаны вяном? Гэта не сапраўдны ўладарны манарх. Хіба я мог служыць такому каралю?

Але не, радавацца не спяшайся! Майго брата так лёгка на эшафот не павядзеш. Усе зраблю, што змагу. У мяне ёсць харугва, якая адгукнецца на мой заклік, у мяне ёсць салдаты, адданыя мне. Што б ні здарылася, я выратую свайго брата або памру разам з ім.

Паспешлівым крокам ён накіраваўся да свайго палаца.

ХІІ. Турма

Войскі ў турме сустрэў старога знаёмага – генерала Карыцыньскага, які быў прызначаны наглядаць за дзяржаўнымі вязнямі.

Падчас грамадзянскай вайны, якая ўсчалася неўзабаве пасля абрання каралём Панятоўскага, генерал служыў у каралеўскай партыі. Міхал быў захоплены ў палон атрадам, якім камандаваў генерал Карыцынскі. Тады генерал і пазнаёміўся са Стравіньскім, уведаў, што ён чалавек надзвычай сумленны. І генерал дазволіў Міхалу з'ездзіць да бацькоў калі ён дасць слова, што той вернецца і будзе чакаць, пакуль не будзе заменены на каго-небудзь роўнага па рангу з супрацьлеглага боку. Міхал гэтае слова стрымаў. Калі войскі апынуўся ў турме, генерал прыняў яго як сябра. Ён не вагаючыся пастараўся змякчыць умовы ў якіх той аказаўся, папрасіў, каб ён звяртаўся прама да яго, калі што спатрэбіцца, і што ён адмовіцца, мабыць, зрабіць толькі тое, што яму нельга рабіць як службоўцу.

Палкоўнік Лукаўскі быў увязнены ў той самай турме, што і войскі, але кожны з іх займаў асобную камеру, бачыцца яны не маглі. Генерал кожны дзень наведваў іх. Першага толькі па абавязку, другога яшчэ і з-за асабістай добразычлівасці. І не толькі ён, ды яшчэ турэмныя стражнікі, людзі па пакліканню сэрца не вельмі лагодныя, але і яны, ледзь толькі войскі пару дзён пабыў з імі, а ўжо падзялялі генеральскае спачуванне да яго.

І Лукаўскі, і Міхал былі аднолькава мужныя, але мужнасць у кожным з іх выяўлялася па-свойму: Лукаўскі, здавалася, пастаянна нагадваў сабе, што трэба праяўляць сябе адважным. Міхал зусім забыўся пра сябе і паводзіў сябе спакойна. У першым пераважалі зухаватасць і гонар, у другім – спакой і сціпласць. Адзін, нават у турме, будзіў у сэрцах сваіх ахоўнікаў нешта накшталт страху, другі – пачуццё глыбокай павагі. Энергія палкоўніка праяўлялася ў злосці, энергія войскага стрымлівалася непахісным цярпеннем. Лукаўскі відавочна выказваў пагарду да смерці і не меншую пагарду да тых, хто лічыў яго вінаватым. Міхал праяўляў да першых абыякавасць, а да другіх – нейкае рэлігійнае ўсёдараванне, без найменшага жадання зняважыць іх.

Асноўныя рысы характару гэтых двух палонных асабліва выявіліся падчас суда над імі. Палкоўнік дражніў суддзяў палкасцю сваіх слоў, не столькі клапацячыся пра самаапраўданне, колькі пра абвінавачванне суддзяў. Ён выступаў не як абаронца ўласнай персоны, а як абвінаваўца караля і яго паплечнікаў. Міхал, наадварот, адмовіў суддзям у праве судзіць яго, бо іх права рабіць гэта, паводле закону, ягонаі асобы не тычыліся. Выступаў у абарону нацыянальных законаў і заканадаўчых актаў; заяўляў, што будзе гаварыць толькі перад сеймавым судом, што да маршалкоўскага суда, то той нічога іншага не выклікае акрамя непавагі да яго юрысдыкцыі, хаця і аддаваў належнае асабістым заслугам тых, хто ўваходзіў у яго склад. Калі яны хочуць судзіць яго толькі як забойцу, то ён з поўнай упэўненасцю паўстане перад імі, каб пераканаць іх, што ён ніколі ім не быў. Але калі яго хочуць судзіць як каралязабойцу, то ўсе гэта падсудна толькі сеймавому суду паводле закону, а ён, будучы і грамадзянінам, і чыноўнікам можа падпарадкавацца законнай юрысдыкцыі. Гэтая яго вернасць закону, што яго трэба судзіць як двараніна, які двойчы прысягаў на вернасць дзяржаве, раз як юрыст, а другі раз як войскі, пераважала ў ім пачуццё асабістага даверу, якое ён можа мець да сваіх суддзяў. Тое, як ён пабудаваў сваю абарону, прычым з такой годнасцю, з такой памяркоўнасцю, пераконвала суддзяў, і яны гэтага не маглі ўтаіць ад сябе, што праўда на яго баку.

Як бы яго не мучыла думка пра гэткае рэзкае растанне з жыццём, у самым яго росквіце, Вера, Надзея і Любоў, гэтыя тры асновы хрысціянскага жыцця, надавалі яму столькі сілы духу што ён заўсёды браў верх над гэтай слабасцю сляпой і дурной прыроды. Гэтая барацьба становілася падставай для новых перамог, якія ён прыносіў у ахвяру Богу. Дзіўная справа, ён, які ў ранейшым жыцці так і не змог

вызваліцца ад нейкага смутку, ад нейкіх меланхалічных разважанняў, на мяжы апошняй бяды вельмі змяніўся. Ён стаў вельмі даступным для тых нявінных задавальненняў, з якімі чалавек становіцца прыемным у зносінах. У тыя часы, калі ён не маліўся, то рабіўся больш гаваркім, чым звычайна. Часта суцяшаў генерала, бачачы яго засмучаным. Ён стараўся разгаварыць яго, развесяліць. Часта на яго твары з'яўлялася ўсмешка непрыхаванай весялосці, і што яшчэ больш дзіўна, азмрочаны твар яго часам асвятляўся нейкай своеасаблівай прыгажосцю. Штосьці ў ім было не ад гэтага свету, амаль анельскае. Нават вартаўнікі турмы, кожны раз, калі бачылі яго на прагулках у турэмным двары, казалі:

– Вось святы чалавек ідзе, будзем прасіць у яго бласлаўлення.

Ледзь яго пасадзілі ў турму, ён адразу падзяліў свой час паводле пэўнага раскладу, і ні ў чым яго не парушаў. Уставаў у пяць. Прачнуўшыся, апранаўся і маліўся да шасці, па чым ішоў у капліцу турмы, слухаў імшу. У сем гадзін яму прыносілі сняданак. Затым ён чытаў пропаведзі, або “Жыцця святых” Пятра Скаргі, знаходзячы ў гэтым чытанні і вялікае суцяшэнне, і нагоду для роздуму. З дзевяці да адзінаццаці, калі яго не выклікалі на суд, ён шпацыраваў па двары. У адзінаццаць гадзін да яго прыходзіў святар Белабжэскі, турэмны капелан, муж, вядомы ва ўсёй Польшчы сваёй святасцю, і які вызначыў сабе жыццё, сапраўды пакутніцкае. Ён праводзіў у іншы свет усіх асуджаных. З гэтым шаноўным святаром Міхал праводзіў цэлую гадзіну ў набожным размовах і раскрываў перад ім душу. Белабжэскі казаў, што пасля кожнай гадзіны, праведзенай з войскім, ён адчуваў сябе лепш, чым да таго.

Апоўдні быў сціплы абед. Пасля першай да яго прыходзіў генерал Карыцінскі, яны разам каля гадзіны гулялі. Войскі прымаў яго як гаспадар гасця, за спакойным тварам, за размовай. Стараўся яго не засмучаць, апавядаў яму штосьці такое, што не тычылася будучага. Генерал сыходзіў ад Міхала з акрываўленым сэрцам, бо моцна да яго прывязаўся. Шкадаваў, што не можа праводзіць з ім больш часу. Суцяшаў сябе думкай, што войскага памілююць, таму што гэтае рашэнне будзе адной з умоў замірэння з Барскай канфедэрацыяй.

Пасля сыходу генерала Міхал некалькі гадзін адпачываў. Прачнуўшыся, ён некалькі гадзін важдася з такарным станком, які па яго просьбе генерал загадаў паставіць у ягоную камеру, на ім выразаў на памяць генералу шашкі з самшыта і чорнага дрэва. У пяць гадзін ён чытаў ні з чым не параўнальны твор, прыпісваемы вядомаму філосафу Фаме Кемпейскаму “Аб перайманні Хрысту”, які ў вялікай горычы сэрца так добра кладзецца на душу. Чытаў і рабіў выпіскі. У сем зноў хадзіў на прагулку, у восем яму прыносілі вячэру, а палове на дзевятую ён станавіўся на вячэрнія малітвы. У дзесяць гадзін ён клаўся спаць, і сон не бег ад яго вачэй, як гэта часта бывае паміж шчаслівымі людзьмі.

Тым часам суд прасоўваўся наперад. Судзі, не ўступаючы ў спрэчкі з войскім, бачачы, што ён ім не падпарадкоўваецца, адмовіліся ад любых распытаў. І абвясцілі

яму смяротны прысуд, як небяспечнаму злачынцу з пакараннем смерцю праз тры дні, каб яму заставалася дастаткова часу для прымірэння з Богам. Такі ж прысуд вынеслі і Лукаўскаму. Калі іх абодвух прывялі выслухаць прысуд, Лукаўскі махнуў рукой у знак пагарды і ні слова не сказаў. Войскі ў заключным слове сказаў, што як шляхціц можа абскардзіць гэтае рашэнне, але ён гэтага не робіць, каб тым не прызнаваць над сабой гэтага суда, таму што толькі на справядлівы суд можна падаць абскарджанне, а ў тым, што яму толькі што прачыталі, сапраўднага прысуду ён не бачыць, гэта хутчэй нейкі пасквіль на яго. Яшчэ раз нагадаў пра незаконнасць суда, але заявіў, што ва ўсім згодны з воляй Госпада Бога і што сваім суддзям ён ад усяго сэрца даруе.

Стараста, са свайго боку, рабіў усё, што мог, для выратавання брата, паўтараў сваю просьбу да караля, але яму было адмоўлена. Напісаў каралю вялікі ліст, дзе, нагадваючы яму пра самыя сціплыя свае заслугі, прасіў прабачэння перад ім, калі ў яго з-за клопату пра становішча брата аднялася свядомасць, і ён сваімі словамі мог яго пакрыўдзіць. Ён упрошваў караля памілаваць брата, прапанаваў яму свае паслугі на любы выпадак, спадзяваўся, што яму ўдасца выклікаць у караля літасць і спагаду. Ліст старасты быў вельмі прачулы, але і на гэты ліст адказу яму не было суджана атрымаць.

Стараста звярнуўся да ўсіх сваіх сяброў, просячы іх заступіцца за яго перад каралём, і тут ён змог пераканацца ў тым, што значыць падзяка і сяброўства ў вялікім свеце. Як толькі з'явілася навіна, што стараста раззлаваў караля, яны не толькі не прыйшлі на дапамогу, але і далі яму ўведаць, што не жадаюць падтрымліваць з ім ніякіх адносін. Яны нават праявілі ўсё сваё старанне, каб яшчэ мацней распаліць раз'юшанага караля супраць яго былога фаварыта.

Стараста, вычарпаў ўсе сродкі угаварыць манарха, і тут нарэшце ў распачы і ад прыроднай польскай дзёрзкасці, зло ўзяло ў ім верх над усякай прыстойнасцю, набытай замежнымых выхаваннем. Паслаў каралю прашэнне аб адстаўцы, далучыў да яе ліст, у якім ён заявіў, што гонар і сумленне не дазваляе яму больш заставацца на службе каралеўскай уладзе. Кароль, абражаны да вышэйшай ступені, паслаў да яго свайго шамбяляна Камелі, каб ён заявіў ад яго імя, што ён прымае адстаўку, патрабуе таксама яго адстаўкі ад ваеннай службы і ад пасады камандзіра каралеўскай харугвы. Але як толькі Камелі загаварыў пра гэта, стараста адказаў:

– Пане шамбялян! Я падаў прашэнне звольніць мяне з пасады загадчыка кабінета, таму што каралю я не думаю служыць, але да смерці хачу быць верным слугой як звычайны чалавек і харугву я не здам. Скажыце яму гэта ад мяне.

Камелі пайшоў, а стараста загадаў адвезці сябе ў казарму і там пагутарыў з салдатамі. Яны любілі яго, як бацьку, таму што ён жыў з імі і іх патрэбы забяспечваў з уласнай шкатулкі, і таму смела мог спадзявацца на іх у любым пачынанні. І калі ён заявіў ім, што кароль патрабуе, каб ён склаў з сябе абавязкі іх камандзіра, яны на каленях прасілі яго не пакідаць іх.

Яны казалі яму, што ніхто не мае права прымушаць яго да гэтага і што калі ім дадуць іншага камандзіра, яны яго не прымуць.

Тут наступаў самы страшны момант для старасты: трэба было, каб ён абавязкова ўбачыўся з братам, якому знарок калісьці здрадзіў, і якога нядаўна, хоць і па недасведчанасці, захапіў і аддаў у рукі няпрошаных гасцей. Ён палічыў бы за лепшае сустрэць тысячу смерцяў, чым з позіркам брата, аднак, вырашыў пабачыцца з ім, таму што толькі ад гэтага залежыла яго выратаванне.

І ён пайшоў у турму, пераадолеў у душы ўсе перашкоды, поўны раскаяння. Прышоў, загадаў адвесці сябе да войскага. Спачатку дзяжурны афіцэр вагаўся, але на грозны загад, аддадзены яму афіцэрам гэткага высокага рангу, з вышэйшым ордэнам краіны, быў вымушаны паслухацца.

Войскі як раз даточваў на станку цыбук для люлькі, прызначаны на памяць Вазгірду, калі дзверы яго камеры адчыніліся. Людвік устаў, як укапаны, на парозе. Але Міхал адразу пазнаў яго, падбег з працягнутаю рукой, сціснуў яго ў сваіх абдымках і, некалькі разоў пацалаваўшы, сказаў:

– Ах, брат, я цяпер зусім шчаслівы. Я нічога так не хацеў, як бачыць цябе перад смерцю, каб прымірыцца з табой і заявіць, што люблю цябе ўсім сэрцам і ні найменшай крыўды, ні на цябе, ні на маю нявестку я не маю. Будзьце шчаслівыя абодва на самыя доўгія гады і трымайце мяне ў памяці, а часам маліцеся за маю душу.

Людвік нейкі час слова вымавіць не мог, адчуваў, як нешта сціскаецца ў грудзях. Па шчаках пакаціліся слёзы. Міхал стараўся супакоіць яго з такой пяшчотай, нібы не ён сам, а брат ягоны быў прысуджаны да смерці.

– Я братазабойца! – ўсклікнуў стараста, – я пракляты богам і людзьмі!

– Што ты кажаш, дарагі Людвік? Супакойся! Хто табе такі папрок зробіць? І калі б які безразважны асмеліўся на цябе накінуцца, скажы сабе, што тваё сумленне чыстае. Хіба ты вінаваты ў тым, што, верны абавязку твайму, пераследуючы тых, хто са зброяй у руках напаў на караля, якому ты служыш, між іншым, узяў у палон і свайго брата? Калі паглядзець на гэта з другога боку, то і я ж страляў у цябе, не ведаючы, што гэта ты. І мог забіць цябе. І ўсё ж і ў гэтым выпадку братазабойства я б сабе не прыпісаў, як Бог пажадаў, так атрымалася, а ты быў сляпой прыладай яго прысудаў. Паўтараю, ні ў чым ты не вінаваты, і ты можаш не верыць словам таго, хто хутка паўстане перад Богам. Я развітваюся з табой, дарагі брат, і прашу цябе толькі аб тым, каб ты быў спакойны.

– Ах, брат, я прыйшоў прасіць у цябе прабачэння, і дабрыня твая забівае мяне. Але я хачу, каб і я не быў злачынцам, я прынамсі, дастаткова моцны, каб перашкодзіць таму, каб гэтае незаконнае адбылося. Я прыйшоў ратаваць цябе. Бяжы, я цябе адсюль выведу. Я камандую атрадам адважных воінаў, на якіх я спадзяюся. З іх дапамагай, я цябе выведу адсюль. Ідзі са мной, брат! Што? Ты вагаешся? Няўжо ўжо ты настолькі пагарджаеш мной, што не прымаеш руку, якую я табе падаю?

- Дарагі Людвік, не кажы мне гэтага. З найвялікшай удзячнасцю, з брацкай пяшчотай я прымаю тваю ахвяру, але скарыстацца ёю не магу.
- Не можаш? Ты хочаш быць пакараным як злачынца? Ты павінен скарыстаць апошні сродак выратавання! Мілы Міхал, я заклінаю цябе імем твайго бацькі, ідзі са мной!
- Не, брат! Ад ганебнага прысуду, уцёкамі я сябу не ачышчу. І калі б я нават схіляўся да гэтага, адна акалічнасць заўсёды гэтаму перашкодзіць: Я даў хрысціянскае і шляхецкае слова, што не ўцяку з турмы. Я пытаюся ў цябе, што ты падумаеш пра мяне, калі б я, баючыся смерці, так ганебна абцяжарыў і мой гонар, і маё сумленне?
- Ні адно абяцанне не можа быць вышэй за абавязак перад Айчынай. А ты ж для яе выратавання супраць нас выступаў, і я цяпер пераканаўся ў правільнасці вашых намераў. Я пайду з табой, побач з табой, біцца буду, павяду ў Чэнстахову маю харугву, маленькую, але бястрашную. Была яна пад маім камандаваннем сродкам забойства, з гэтага часу хай будзе саюзнікам дабрачыннасці. У мяне ёсць сякі-такі вопыт у ваенным рамястве. Мы пераможам тых, хто захоча нам супрацьстаяць. Паміж мной і каралём з гэтага часу не можа быць нічога агульнага. Мы ўмацуем у Чэнстахове сілы канфедэрацыі, падтрымаем яе барацьбу за гонар і веру. Хто ведае, наколькі гэты мой крок павялічыць яе шэрагі. Як ты думаеш, калі кіраўнік каралеўскага кабінета далучыцца да вас, хіба тысячы не рушаць услед гэтаму прыкладу? Больш таго, я ведаю: нам дапаможа цяперашні міністр, які ў Францыі сапхнуў Шуазеля, ён быў маім самым блізкім сябрам. Ты не можаш уявіць, колькі паслуг я ў стане аказаць вашай справе.
- Людвік, калі па сумленні тваім ты бачыш, што той бок, да якога да гэтага часу я адносіўся, цяпер здаецца табе больш справядлівым, не саромейся далучыцца да яго, не думаючы, ці црынясеш ты шчасце краіне. Ты пойдзеш на вялікія пакуты, ты падпадзеш пад небяспеку. А што тычыцца мяне, я магу служыць радзіме толькі адной смерцю. Я не ўмею складна сказаць, але ў мяне ёсць цвёрдае перакананне, што толькі з вызваленнем ад таго, што чакае мяне цяпер, я магу цалкам выканаць свой абавязак. І калі б я парушыў абяцанне, якое я даў, калі б я падвёў чалавека, які паверыў мне, я быў бы самым жорсткім з людзей, і нават магчыма, я не быў бы рады свайму жыццю.
- Але ты ж не кляўся, брат: якое значэнне ты можаш надаваць абяцанню, дадзенаму ў няволі. Кожны разумны чалавекён павінен быў бы адпусціць цябе.
- Абяцанне хрысціянскае і шляхецкае і ёсць клятва, а той, хто на яе паспадзяваўся, інакш яе не разумее. Зразумей мяне: я не магу здрадзіць свайму слову.
- Ты не маеш права, Міхал, распараджацца сабой, ты не можаш падаваць прыклад іншым сваёй ахвярай. Хто даў табе права пазбаўляць дапамогі тым, хто змагаецца за Радзіму? Хто даў табе права ганьбіць твайго брата, тваё імя? Да сумлення твайго я звяртаюся.

– Калі я заслужыў смяротнае пакаранне, будзе яно выканана або не, дзея ўжо зганьбіла маё імя. Калі я невінаваты, дык маё імя яна выратуе.

– Брат, – сказаў Людвік у найвялікшым узрушэнні, падаючы яму ў ногі – гэтага не можа быць, каб ты пайшоў на эшафот! Бо падобнай ахвяры ад цябе патрабаваць нельга. Гэта не ўкладваецца ў мяне ў галаве! Ні перад кім я не стаяў на каленях, а вось зараз каля ног тваіх я маю цябе, не забівай брата твайго, не выракай яго на адчай.

– Брат, што ты робіш?— адказаў войскі, падымаючы старасту. – Чаму апошнія імгненні майго жыцця ты атручваеш, раздзіраючы маё сэрца? Гонар, сумленне, вера не дазваляюць мне паслухацца цябе. Як жа ты можаш мяне падахвочваць да ўчынку, ад якога душа мая скаланаецца? Пакінь гэта, брат! Ты ведаеш мяне дастаткова, каб зразумець, што ад майго рашэння я ніколі не адступлюся. Падумай і пра тое, што дапамога, якую ты мне прапануеш, гэта ж таксама злачынства. Хіба ты не здраджваеш гэтым свайму каралю, каму ты служыш, і ці можаш ты дазволіць мне стаць саўдзельнікам здрады толькі дзеля майго выратавання?

– Я перастаў быць каралеўскім слугой. Яшчэ ўчора я падаў у адстаўку, а як грамадзянін я маю права ісці па тым шляху, які мне падказвае розум.

– Не, Людвік, ты падманваеш сябе! Розум тут ні пры чым. Толькі твая любоў да мяне і адданасць таму бажаству, якое называецца гонарам, прымусіла цябе зрабіць гэта. Калі б кароль па тваёй просьбе згадзіўся выратаваць мяне, ты б не вагаўся і далей выступаць супраць нас. Ты расстаешся з каралём толькі таму, што ён не палічыўся з тваімі заслугамі і адхіліў тваю просьбу. Не грамадскі інтарэс цябе вядзе, але справа, якая ўзнесла б твой гонар, дзякуючы тваёй абароне брата, а гэта рэч асабістая. Апамятайся, брат! Будзь верны тваім абавязкам перад каралём, ён зразумее, што ты хацеў мяне выратаваць, таму толькі ты расстаўся з ім. А мяне пакінь, з Богам я правяду апошнія імгненні жаласнага жыцця, падрыхтуюся да падарожжа, у якое мне хутка трэба будзе выпраўляцца.

– Жорсткі ты, Міхал! Ты дзеля забабонных уражанняў ахвяруеш жыццём, гонарам брата, усім, што магло прымірыць цябе са светам. Я зараз пайду, але не надоўга. Мы хутка ўбачымся. Нягледзячы на караля, нягледзячы на тваю варту, нягледзячы на тое, што ты адзін, я павінен выратаваць цябе, ці памру!

І ён выйшаў за дзверы.

.....

Калі абвешчаўся прысуд, у зале было шмат людзей. Гэта было заўважна. Такое вялікае спачуванне войскаму ў народзе прымусіла асцерагацца смуты ў дзень яго пакарання, які быў прызначаны на 1-га снежня. Таму было вырашана прыспешыць яго на адзін дзень - у апошні дзень лістапада.

XIII. Нечаканая падзея

Стараста пайшоў ад брата, але ні аб чым не думаў, толькі аб яго выратаванні. Ён прывык аддаваць сябе без разважанняў сваім пачуццям, так, што ніякая перашкода ўтрымаць яго не магла. Вось і зараз ён безразважна хацеў узяць сваю харугву, з ёй напасці на турму, адбіць брата і з ім пайсці хоць на край свету. Але нервы яго не вытрымалі. Ён вярнуўся ў свой палац і ў распачы застыў на парозе. І такая сумятлівасць была бачна на яго твары, што старасціна, якая выбегла састракаць мужа, спалохалася яго погляду. Яна кінулася ў яго абдымкі. Ён прыціснуў яе да сябе, але нічога сказаць не мог, толькі раптам адчуў, як моцна разбалелася галава. Такога болю ён ніколі раней не адчуваў. Лёг на канапе.

Зося выйшла на хвілінку, вярнулася, трымаючы на руках сваю Людвіку. Села каля яго, працягнула яму дзіця і паклала руку на яго лоб. Галава была такой гарачай, што здавалася лава з сотні вулканаў засяродзілася ў ёй. Стараста лашчыў малую, павярнуўся да жонкі. У яе вачах засохлі слёзы, у іх бачылася нейкае страшнае гора. Ён нічога не мог вымавіць, толькі паказваў пальцам на лоб.

– Дарагі Людвік, – сказала Зося тым серабрыстым голасам, які заўсёды абуджаў у ім салодкія адчуванні, – ты захварэў, кладзіся у ложка!

Стараста хацеў ёй нешта сказаць, нейкія незразумелыя словы застылі у яго на вуснах. Ён узяў руку жонкі, паклаў яе на сэрца, пасля хацеў падняцца, але тут жа асунуўся. Пачаў нешта няўцямна казаць. Зося сачыла за кожным рухам мужа. На жаль, зразумела, што яна нічым дапамагчы не можа, а таму, засмучаная, паслала за лекарам.

Прыбыў Сію, доктар яго вялікасці, ён быў знакамітым лекарам у Францыі, але ўжо некалькі гадоў быў і простым лекарам, і сябрам старасты. Зося давярала яму. Сію застаў Людвіка ў ліхаманцы, у надзвычай небяспечным стане. Стараста яго ўжо не пазнаў. Сію перш-наперш зрабіў яму кровапусканне. Гэта быў адзін са сродкаў яго лячэння. Ніякімі іншымі сродкамі ён таксама не заняўся, лячыў як мог і ўмеў.

Ад аўтара рамана: Сію сапраўды быў каралеўскім доктарам на працягу больш за дваццаць гадоў. Толькі ў год Французскай рэвалюцыі, якой ён быў дбайным прыхільнікам, вярнуўся на сваю радзіму, дзе яго брат быў членам заканадаўчага сходу. У яго былі цесныя адносіны з самымі выбітнымі членамі Канвента, бо ён ніколі не пераставаў быць добрым чалавекам. Я бачыў яго ў Парыжы ўжо немаладога, але яшчэ жвавага, ён не забыўся польскай мовы і любіў размаўляць з палякамі, якія прызджалі ў Францыю.

Сію праявіў цуды настойлівасці і майстэрства лекара, але і цуды дабрыні і сяброўства. Пры двары ён расказваў пра хваробу старасты, і, на дзіва, іскры дабрыні да старасты, пакрытыя ў сэрцах прыдворных попелам зайздрасці і эгаізму, здавалася, былі раздзьмуты ў полымя. Спачатку яны пачалі, па меншай меры, пытацца пра яго здароўе. Як бы там ні было, а стараста многім з іх дапамагаў. Каля палаца старасты паяўлялася нямала карэт. Двор яго быў напоўнены рамеснікамі і

жабракамі, якія памяталі пра яго дабрадзеіствы. Слугі заліваліся слязамі бо для слуг сваіх ён быў добрым і даступным. Нават у разгневанага караля прачнулася ягоная ранейшая прывязанасць да старасты. Як толькі ён даведаўся, што перад старастам, магчыма, ужо адчыніліся дзверы ў вечнасць, ён загадаў адвезці сябе да яго палаца, дзе сам спытаў пра стан хворага. Старасціна спусцілася з лесвіцы да карэты караля, каб падзякаваць яму за добрую памяць пра мужа. Бессань і трывога пакінулі на яе твары такія сляды, што кароль спалохаўся, убачыўшы гэтую жанчыну, яшчэ некалькі дзён таму такую свежую, такую цудоўную, поўную прыгажосці. Ён з цяжкасцю пазнаў Зосю. Вочы караля завільгатнелі. Гэтая каралеўская сляза абяцала старасце вярнуцца да ранейшых абавязкаў, зноў стаць фаварытам пасля выздараўлення.

Больш за два тыдні Людвік праляжаў без прытомнасці і надзеі на жыццё. Жонка ні на крок не адыходзіла ад яго, праводзіла каля яго бяссонныя ночы.

Якраз тады, калі хворы стараста змагаўся са смерцю, пакуты войскага скончыліся. У апошні дзень лістапада, таго заўсёды для яго злавеснага месяца, ён быў выведзены на пакаранне разам з палкоўнікам Лукаўскім. Ксёндз Белабжэскі суправаджаў іх да эшафота, каб падбадзёрыць іх мужнасць рэлігійным суцяшэннем. Але рабіць гэтага не было патрэбы: у Лукаўскага адвагі было нямерана, а Міхал ўжо быў напоўнены адчуваннем таго, што ён прыносіць жыццё ў ахвяру.

Напярэдадні смерці ён уручыў Белабжэскаму два лісты з просьбай, каб яны былі адданыя ў адпаведнасці з іх прызначэннем. Адзін быў для Людвіка, другі – Вазгірду. Брата заклінаў, каб ён ніколі сабе не папракаў, што нібыта стаў прычынай яго смерці, бо гэта зусім не залежыла ад яго волі. Напомніў яму пра абавязкі да жонкі і дачкі, якім паслаў сваё блаславенне. Ён заклікаў яго з усёй стараннасцю ніколі не ставіць свой розум вышэй веры, прасіў, каб ён любіў Бога над усімі рэчамі зямнымі, каб ён заўсёды быў гатовы ахвяраваць усім дзеля Яго.

Гэты ліст быў аддадзены старасціне. Яна схавала яго з намерам аддаць яго мужу, калі ён будзе зусім здаровы.

Вазгірда ён заклінаў, каб ні пра якую помсту за яго смерць ён не думаў: ніхто не быў на самай справе вінаватым у яго смерці, бо ў тым была воля Боская, і, такім чынам, з гэтым трэба пагаджацца. А ён спадзяецца сустрэць яго калі-небудзь у царстве вечнага шчасця, і просіць яго як лепшага свайго сябра, каб пакуль той будзе жывы не забываў аб ягонай душы.

Праз увесь шлях ад турмы да плошчы пакарання Міхал чытаў са святаром малітвы. На эшафоце ён пацалаваў ката ў знак пакоры і аддаў яму залаты гадзіннік на памяць. У апошні раз перахрысціўся, падняў вочы да неба і спакайна падставіў шыю пад меч.

Калі ўсё гэта дзеялася, стараста яшчэ быў у непрытомнасці, ён нікога не пазнаваў. Але ў той момант, калі ягонага брата вялі на эшафот, Людвік трызніў, пранізліва крычаў, і паўтараў імя Міхала жаласным голасам. Ён зрываўся з ложка,

размахваючы рукамі, і так калаціўся, што некалькі чалавек ледзь трымалі яго. Потым, стомлены, ён упаў без сіл, нерухома ляжаў на спіне, толькі вусны варушыліся, але ніводнага слова ён не мог вымавіць. Калі ён прыйшоў у сябе, то ні аб чым не пытаўся. Ён не меў у тым патрэбы: усе падрабязнасці смерці брата так адбіліся ў яго свядомасці, як быццам ён сапраўды ўсё бачыў. Больш таго, ён прасіў перадаць яму ліст ад брата, сцвярджаючы, што бачыў, як ён пісаў яму. Сіо задумаўся над гэтым псіхалагічным феноменам, але ён не ўмеў яго вытлумачыць. Сіо рэкамендаваў, каб хвораму не пярэчылі, каб яго ўлагоджвалі. Ён лічыў, што Людвік ужо выйшаў з небяспечнага стану, але нервовая сістэма хворага настолькі напружаная і ўзбуджаная, што любое бурнае хваляванне магло б пазбавіць яго розуму.

Зося спакойна сачыла за выздараўленнем мужа, яна спрабавала падбадзёрыць яго музыкай, прыносіла дзіця, была шчаслівая, калі ўсмішка хоць ненадоўга з'яўлялася ў яго на вуснах.

Людвік нібы ачнуўся ад моцнага сну, у якім трызненні і жудасныя сны раздзіралі яго. Ён загаварыў з жонкай, і першымі былі словы любові і падзякі. Ён прамовіў некалькі слоў і зноў упаў у нейкае здранцвенне. Здавалася, што ў ім як бы прапалі ўсе спружыны, якія падтрымлівалі яго дух і цела. Цэлымі днямі ён быў нерухомы і маўклівы.

Да ўсяго праўляў абыякаваць. Зося карміла яго, як дзіця. Ён з'ядаў некалькі лыжак, потым знакам, толькі жонцы зразумелым, дзякаваў, але нічога не прасіў. Князь Варагін і пані чэснікава былі адзінымі, чый прыезд здаўся яму прыемным. Толькі ім падаў руку з сяброўскай усмішкай. Яны гадзінамі сядзелі каля яго ложка, стараліся заняць яго расповедам пра тыя гарадскія і прыдворныя падзеі, якія раней так займалі яго. Ён слухаў пра гэта абыякава. Але калі пані чэснікава, жадаючы яго суцешыць, расказала, што кароль з сяброўскай чуласцю кожны дзень пытаецца пра яго здароўе, і што да гэтага часу ягонае месца нікому аддаваць не хоча, Людвік павярнуў да яе галаву з выразам агіды на твары. Больш пра караля пасля гэтага не ўспаміналі.

Але што было больш за ўсё балюча Зосі, дык гэта тое, што думкі яго ніяк, нават мімалётна, не спрабавалі звярнуцца да рэлігійных пачуццяў. Погляд яго, блукаючы па ўсіх прадметах у пакоі, толькі да неба ніколі не падымаўся. Яна ўпрасіла нарэшце святара Чычыёцці, італьянца, вядомага знаўцы навук і абыходлівага ў гутарках, каб ён зрабіў ласку наведаць яе мужа, з якім яго раней звязвалі адносіны ўзаемнай павагі. Але як толькі Людвік ўбачыў яшчэ здалёку чорную сутану, то так спалохаўся, што разумны святар палічыў за лепшае павярнуць назад. Праўда, Зося патлумачыла гэта сабе вялікай нервовай раздражняльнасцю хворага.

Адзін раз, седзячы побач з мужам, як звычайна, Зося паспрабавала загаварыць з ім. Ён рэзка перапыніў яе, сказаў:

– Анёл мой дарагі, загадай прынесці люстэрка, мне цікава паглядзець на сябе.

Зося загадала прынесці люстэрка. Людвік паглядзеў на сябе, уздрыгнуў. І не дзіўна: ён быў зарослы, злысёлы, бледны, у ім было цяжка пазнаць ранейшага маладзёна, які выклікаў захапленне жанчын і зайздрасць мужчын. А вось што было дзіўна: жонка заўважыла, як рысы яго твару, пазбаўленыя свежасці і самазадаволенасці, надалі яму падабенства з Міхалам, якога раней у яго не было.

– Ах, мой дарагі анёл, – усклікнуў Людвік, – як жа ты магла паказваць людзям гэткае пудзіла?

Ён загадаў неадкладна пабрыць сябе, палысёлую галаву накрыў парыком і нават бледнасць спрабаваў падфарбаваць штучнай чырванню. Зося, глядзячы на гэта, адчувала вялікую радасць, бо ў гэтым павароце да ранейшай элігантнасці бачыла гарантыю выздараўлення.

І сапраўды, Людовік паступова вяртаўся да ранейшай сілы і рухавасці, хоць выраз глыбокага смутку яшчэ не пакідаў ягонага твару. Старасціна пачала маляваць перад ім карціну шчасця, якое будзе ў іх за мяжой, у Францыі, на зямлі заўсёды ім любімай.

– Ты правільна кажаш, анёл дарагі, нам у Польшчы больш не жыць. У Парыжы, у Версалі я ачуняю. А пакуль што займуся распрадажай нашай маёмасці.

Ён прывык аддавацца нястрымнай энергіі, калі браўся за справу. Прыняў намер сысці назаўжды са сваёй Радзімы і са звыклым запалам аддаўся гэтаму пачынанню, ні на што не азіраючыся. А Зося радавалася, таму што ў гэтым ён знайшоў выйсце, перастаў пакутваць ад думак, якія яго мучылі.

У Польшчы становішча змянілася. Пасля тых апошніх няшчасцяў, якія абрынуліся на краіну, Барская канфедэрацыя сышла на нішто. Акрамя трох яе правадыроў, якія адправіліся ў добраахвотнае выгнанне і не папрасілі прабачэння, усе астатнія адступілі ад гэтага саюза і памірыліся з каралём. Станіслаў Аўгуст пажадаў набыць нерухомую маёмасць для любімага сына, маладога князя Станіслава. Ён даведаўся, што Стравінскія шукаюць купца на свае маенткі, і рэкамендаваў сыну набыць іх для сябе, прапанаваў яму ўсе сродкі на гэта. Пан Анкута, давераная асоба караля, блізкі сваяк пані Стравінскай, дамовіўся з імі аб цане, заключыў з імі кантракт, па якому на князя Станіслава была перапісана ўся іх маёмасць. Маёмасць была немалая. Плату за яе Стравінскія перавялі ў Гамбург, Парыж і Лондан. Людвіку нічога не заставалася, як толькі пазбавіцца свайго палаца і здаць сваю харугву, за камандаванне якой ён яшчэ нядаўна так настойліва выступаў. Што ж тычыцца першага, то князь Варагін, які толькі што стаў паслом у Варшаве, быў рады купіць яго для свайго пасольства у свайго строгага сябра. Ён набыў палац, але дазволіў старасце займаць яго да ад'езду. А што тычыцца Вялюнскага староства, аддаў яго пані Чэснікавай, з удзячнасцю за столькі доказаў яе сяброўства.

За тры дні да ад'езду прыйшлі ў госці пані Чэснікава і князь Варагін. Калі пачалі гаварыць пра ад'езд, пані Чэснікава спытала:

– Людвік, ты ж будзеш развітвацца з каралём?

- Я зусім пра тое не думаў.
- Людвік, – адказала чэснікава, – а ты ўсё ж падумавай! Ці можа чалавек такога значэння, як ты, непрыкметна знікнуць? Кароль заўсёды кароль.
- Але ўжо не мой, я цяпер падданы французскага караля.
- А ты спытай князя, ён скажа, у цябе няма больш надзейнейшага сябра, чым ён. Што ён табе скажа, што б ён сам падумаў пра цябе, чалавека добрага выхавання, прыстойнасці.
- Я не лічу справядлівым тое, што кажа наш стараста, – прамовіў пасол. – У ім гаворыць не інакш як яго гора. Калі б у яго былі справядлівыя адносіны да караля, каб ён ведаў пра тую клапатлівасць, якую праявіў святлейшы падчас яго хваробы, то, мабыць, ён перадумаў бы. Але я пакідаю гэта ўбаку, скажу пра іншае. Тут справа не ў парыванні сэрца, а ў выкананні абавязку. Я ўпэўнены, што мой дарагі стараста па-ранейшаму ўзор добрага тону і выдатнага выхавання, ён не пажадае запляміць сябе ўчынкам, якога не дапусціць нават у вёсцы выхаваны, і які ў Версалі ўсіх уразіў бы, бо, верагодна, і там хутка пра гэта даведаліся б. Я не губляю надзеі, што заўтра буду бачыць яго на аўдыенцыі ў караля, і калі ўжо сам ён вагаецца, то яго жонка зможа яго прымусіць быць тактоўным.
- Дарагі князь, – сказаў стараста, беручы яго за руку. – Дзякуй за павучанне, якое я заслужыў. Заўтра я буду ў караля. Я выкажу яму маю павагу, нават падзяку. Па сутнасці, у мяне ёсць шмат прычын адчуваць да яго ўдзячнасць. Развітаюся са святлейшым, паслухаю, што ён скажа, што ён пажадае мне ад Бога ўсіх выгод, а я папрашу яго, каб ён зрабіў ласку даць мне даручэнне ў Парыж. Можа быць, ён захоча даверыць мне якую-небудзь важную справу, напрыклад, купіць які-небудзь рэдкі падарунак для пані крайчыны. Пасол ад душы засмяяўся, ён радаваўся, што яго сябар зробіць так, як таго патрабуе сама прыстойнасць.
- Калі добрыя госці з'ехалі, Людвік выглядаў вясёлым і размаўляў з жонкай аб маючай адбыцця развітальнай аўдыенцыі. Калі на наступны дзень жонка сыходзіла ў царкву, ён праводзіў яе да дзвярэй, пацалаваў яе некалькі разоў з запалам палюбоўніка і раскажаў ёй некалькі жартоўных рэчаў аб будучай сустрэчы, да якой ён рыхтаваўся. Старасціна пасля набажэнства наведлася пра падарунак для чэснікавай, якая жыла непадалёк ад касцёла Святога Крыжа; там яна з ёй пагаварыла пра будучы ад'езд, паслухала парады кузіны, якая прывыкла ездзіць за мяжу. Падчас іх размовы прыбыў пан чэснік прама з каралеўскіх пакояў і далажыў дамам аб прыёме старасты.
- Я скажу сваім дамам, што пан стараста, нягледзячы на гэткую доўгую хваробу, выглядаў вельмі добра і свежа. Ніхто не заўважыў, што ён быў у парыку. Першы раз яго бачылі са стужкай ордэна Белага Арла. Блакітная стужка прыгожа адцяняла цёмна-сіні колер французскага мундзіра. Кароль напоўжартам сказаў яму, што пан стараста занадта спяшаецца стаць французам, а між тым ніхто не пазбаўляе яго

права нашэння польскага мундзіра. Пан Стравіньскі на гэта нізка пакланіўся, спытаў караля, ці няма якіх загадаў у Парыж? Кароль адказаў:

– Ніякіх загадаў, але просьба не забываць пра нас. Спадзяюся і там мець сябе вашым сябрам; і што тычыцца іншага, то я ведаю, што для сябе вы нічога не просіце. Але калі вы зацікавіцеся кім-небудзь, ці чым-небудзь, калі ласка скажыце, і мне будзе прыемна публічна даказаць, наколькі я паважаю вас.

Вы не паверыце, пане, якое ўражанне зрабілі гэтыя царскія словы на ўсіх, хто там быў. Затым кароль павёў Людвіка ў васьмікутны кабінет, які выводзіць з залы на тэрасу. Мы ўсе чакалі, а яны больш за гадзіну размаўлялі адзін з адным, і размова была ажыўленай. Дастаткова сказаць, што, развітаўшыся з каралём, муж пані вярнуўся праз залу з урачыстым выразам твару; кожны з набліжаных набліжаўся да яго з пачцівай ветлівасцю, але ён ні на каго не глядзеў, толькі зрабіў ласку паціснуць мне руку і некалькі хвілін размаўляў з князем Варагіным, так ціха, што з іх размовы нічога ў двары не ўведалі.

Соф'я спешна вярнулася да мужа, каб падбадзёрыць яго пасля расстання з каралём, цешачы сабе думкай, што гэта развітанне змагло развеяць ў ім рэшткі смутку і трывогі. Але якое ж было яе здзіўленне, калі, ёй паведамілі, што стараста, вярнуўшыся ад караля, зноў страціў прытомнасць.

Зоя тут жа паслала яшчэ не адасланую карэту па доктара. Сію застаў яго вельмі нездаровым, але не знайшоў нічога небяспечнага. Ён выпісаў яму заспакаяльныя напоі, на наступны дзень рэкамендаваў прыняць негарачую ванну. Сказаў Зосі:

– Пані, будзьце спакойныя, – ніхто лепш за мяне не ведае тэмпераменту вашага мужа. Любая рэч робіць на яго моцнае ўражанне, але ненадоўга: гэта сапраўдная натура француза. Ён расхвалываўся, але ўжо пачаў супакойвацца. Месьце з'язджае заўтра. Калі ён дазволіць, я сам праводжу яго да Парыжа.

Людвік падаў яму руку і з пяшчотай сціснуў яе.

— Ну! – дадаў Сію, – дамовіліся: заўтра раніцай купанне, пасля абеду я пераязджаю да вас са сваім начыннем, а паслязаўтра, у дзесяць раніцы, рушым у дарогу! Я думаю, што мы даедзем без прыгод, а як толькі на яго падзьме ветрык Францыі, ён забудзе пра свае згрызоты.

Старасціна ненадоўга сышла, вярнулася, трымаючы ў руцэ мяшэчак золотых.

– Мой дарагі Сію, можа, у цябе ёсць якія выдаткі перад ад'ездам, вось вазьмі гэта.

– І я не падвяду; слова француза – клятва. Паслязаўтра мы з'язджаем. А як пан убачыць берагі Сены, то яшчэ не хутка ўспомніць аб сваёй радзіме. Кожная краіна мае сваю прыгажосць, але Францыю трэба абавязкова бачыць.

Людвік пасля прыёму лекавага зеляя, здавалася, паспакайнеў. Загадаў прынесці дзіця, забаўляўся з ім больш за гадзіну: па чарзе лашчыў дачку і цалаваў рукі жонкі. Часам слёзы пяшчоты з'яўляліся ў яго на вачах, часам удзячная ўсмешка. Ён радаваўся поспехам дачкі, таму што Людвія ўжо выразна вымаўляла: тата, мама, умела цалаваць і браць за шыю.

Аднак неўзабаве нейкі дзіўны выраз смутку затуманіў твар Людвіка. Відаць было, што гэтая бацькоўская пяшчота змарыла яго.

Неўзабаве пасля гэтага пані чэснікава прыехала да іх на вечар. Людвіка яна некалькі ўразіла: здавалася, што яна здзяцінела.

Напрыклад, яна распавядала розныя французскія казарменныя анекдоты, часам даволі слізкія. І ён падаўся гэтаму настрою. Звычайна ў размовах ён не пераходзіў межаў прыстойнасці, а тут, чаго таксама ніколі з ім не бывала, ён з усімі падрабязнасцямі распавядаў пра свой раман з маркізай дэ Пампадур. Між іншым раскажаў пра выпадак, калі ў час іх спаткання зайшоў кароль, ды так нечакана, што ў яго не было іншага спосабу схавацца, як толькі забрацца ў камін, дзе ён прабыў больш за гадзіну без руху, у самым жудасным становішчы і ледзь не задыхнуўся.

Толькі пасля таго, як кароль выйшаў, Людвік вылез, ён быў так вымазаны, расхрыстаны, валасы так растрапаныя, што маркіза пры выглядзе яго зарагатала. Ён не мог ні пераапрунуцца, ні выйсці на вуліцу, яму давлялося чакаць у яе кабінцеце да начы. Толькі з цёмным ён патрапіў да сябе ў кватэру, і вельмі напалохаў слуг сваім прыходам.

Было ўжо добра пасля паўночы, калі гэтая невялікая кампанія разышлася, таму што колькі разоў ці то чэснікава, ці то Сію хацелі развітацца з ім, ды Людовік іх не адпускаяў, пакуль сам не адчуў вострай патрэбы ў спакоі. Чэснікава сказала Сію, спускаючыся з лесвіцы:

– Кажыце, што хочаце, доктар, а я турбуюся за Людвіка. Я ўпэўненая, што яму зноў стане горш. Ён увесь гэты вечар быў нібы ў непрытомнасці. Заўтра раніцай я прыеду да іх.

Людвік лёг на ложка жонкі і адразу заснуў так моцна, што было ўжо дзесяць гадзін раніцы, калі ён ачуўся. Расплюшчыў вочы і ўбачыў Зося, якая сядзела каля ложку і чакала яго абуджэння. Людвік накінуў халат, падышоў да жонкі і сказаў ёй:

– Даўнютка я не адчуваў сябе так добра.

Аднак яна заўважыла, што ён быў бялейшы, чым учора.

– Дарагая мая, – сказаў ён, – я збіраўся сёння раніцай прыняць ванну, ці казалі падрыхтаваць яе?

– Так, ванна чакае цябе ў тваім кабінцеце, усё зроблена, як ты загадаў.

– Мой дарагі анёл, ты памятаеш, як ты павесіла мне на шыю іконку? Я даў табе слова, што акрамя цябе самой, яе ніхто не здыме. Вазьмі яе, дарагая. Калі я выйду з ванны, ты зноў надзенеш яе на мяне.

Зося зняла іконку Вострабрамскай Маці Боскай і машынальна павесіла яе сабе на шыю. Людвік прыціснуўся ілбом да яе вуснаў і, выйшаўшы, пакланіўся ёй. У яго позірку было нешта такое дзіўнае, што Зося ўздрыгнула, сама не ведаючы чаму, і нейкі час не магла зрушыцца з месца. Потым пабегла ў кабінет мужа. Там яна заспела Людовіка каля канторкі. Ён якраз складваў нейкія паперы, пакуль слугі астуджалі ваду, якая падалася яму занадта гарачай.

Калі яна ўвайшла, Людовік гучна засмяўся, сказаў:

– Ведаеш, мой дарагі анел, што мне ўспала на розум? У шаноўнай чэснікавай муж такі страсны карцёжнік, што староства, якое я ім адпісаў, не будзе тым аўсом, які падкорміць каня, але толькі шпорай, якая падгоніць яго на некалькі хвілін. Мне шкада яе, таму што хоць у яе галава пустая, але ў гэтай жанчыны ёсць сэрца. У няшчасці яна табе можа быць вельмі карысная.

Тут пачуўся грукат колаў па бруку. Людовік падышоў да акна.

– А! вось і карэта пані чэснікавай! Ідзі, сустрэнь яе, а я прыду да вас пасля ванны. І вазьмі з сабой майго Медора, бо сабака слухаецца толькі мяне і цябе. Баюся, што як убачыць мяне ў ванне, то захоча заскочыць да мяне і ў кабінцеце ўсё запаскудзіць. Да сустрэчы, дарагая!

Зося не без цяжкасцей пацягнула за сабой Медора, таму што сабака з упартасцю не хацеў пакідаць гаспадара. Зося спусцілася ў свой пакой, дзе заспела пані чэснікаву. Пажадала ёй добрага дня.

– Ведаеш, мая Зося, – сказала чэснікава, – я так хвалюся за твайго мужа, што, не выпайшыся, прыбегла да вас. Учора ўвечары мне здавалася, што ён як у ліхаманцы. Як ён пачуваецца сёння?

– Вельмі добра, мая сястрычка. Ён купаецца, а як выйдзе з ванны то неўзабаве прыйдзе сюды.

Тут Медор пранізліва завьў. Зося паклікала дварэцкага.

– Выведзі адсюль сабаку, – сказала яна.

Тут пачуўся гучны стрэл. Абедзве дамы сарваліся з месцаў.

– Што гэта? – крыкнула Зося.

Праз некалькі імгненняў дзверы са стукам расчыніліся. Убег слуга старасты і сказаў:

– Наш гаспадар застрэліўся!

Зося ўпала без прытомнасці.

XIV. Апошні

Жанчыны, якія прыехалі з пані чэснікавай, пачалі ратаваць Зосю, а пані чэснікава паспяшалася ў кабінет яе мужа. Божачкі! Што яна ўбачыла! Людовік сядзеў у ванне мёртвы. Твар яго быў заліты крывёю. Аказалася, што Людовік выстраліў у сябе з кішэннага пісталета. Канторка была расчынена. На ёй ляжалі векселі, усё запісаныя на імя яго жонкі. Яшчэ там ляжала пісьмо, а пад ім нумар французскай газеты. У газеце пані чэснікавай кінуўся ў вочы артыкул. Яна прачытала яго і зразумела, што было прычынай самагубства. Вось яго змест:

“Ліль, 10 студзеня. Наш горад былў некалькі дзён таму сведкам вельмі сумнай падзеі. У рэстаране “Пад аленам” звычайна збіраюцца афіцэры Наварскага палка, які тут кватаруе. У ім заўжды поўна народу. Афіцэры завялі гаворку пра

выратаванне польскага караля. Уся наша публіка цяпер толькі пра гэта і гаворыць. Выратаванне прыпісваюць графу Стравінскаму, які пасля дзесятка гадоў ганаровай службы ў французскім войску па закліку польскага караля вярнуўся на сваю радзіму і стаў дзяржсакратаром. Кажуць, што кароль папрасіў захапіць роднага брата Стравінскага, за што кароль абяцаў зрабіць свайго сакратара сенатарам. Гэты брат быў адным з самых смелых праціўнікаў караля і аказаўся ўцягнутым у змову ў Чэнстахове. Змоўшчыкі хацелі захапіць караля, вывезці яго з Варшавы і даставіць у канфедэрацыю. Яго і яшчэ некалькіх змоўшчыкаў злавілі, асудзілі на пакаранне смерцю. Прысуд быў прыведзены ў выкананне ў апошнія дні лістапада. Але гэты брат-вырадак не атрымаў чаканай ўзнагароды. Сенатары прыйшлі да караля з просьбай да яго аб тым, каб той адмяніў сваё абяцанне, бо яны не хочуць сядзець побач з братазабойцам. Па гэтай прычыне кароль са сваім дзяржаўным сакратаром даволі дрэнна рассталіся. Пішуць з Варшавы, што той пакідае Польшчу і хоча зноў пасяліцца ў Францыі. Аднак, нічога добрага тут чакаць яго не можа.

Афіцэры заспрачаліся. Многія з іх асуджалі Стравінскага, гаварылі аб ім з пагардай. Гучней за ўсіх гучалі галасы братаў Мантыны, нашчадкаў вядомага роду. Аабодва былі афіцэрамі ў Наварскім палку, іх усе любілі. Як на тое, іх размову пачуў граф Мяцельскі, капітан каралеўскай гвардыі, блізкі сваяк пана Стравінскага, які якраз праязджаў праз Ліль і зайшоў у рэстаран. Не ў сілах стрываць абразы, нанесенай сваяку гэтымі двума маладымі афіцэрамі, ён кінуў ім у вочы абвінавачванне, што толькі подлыя людзі могуць асуджаць чалавека заслужанага, не выслухаўшы таго, што ён скажа ў сваё апраўданне.

Адбылася дуэль, аабодва браты Мантыны былі забітыя, а граф Мяцельскі вельмі небяспечна паранены”.

У лісце да жонкі Людвік напісаў:

“Прабач, дарагая той удар, які я нанёс твайму сэрцу. Гэта ахвяра, якую я павінен быў прынесці дзеля цябе і нашага дзіцяці. Жыццё маё, перапоўненае горыччу і ганьбай, было б для цябе невычэрпнай крыніцай пакут, а нашаму дзіцяці наканавала б нешчаслівы лёс. На вас паказвалі б пальцамі як на жонку і дачку чалавека, які страціў гонар. Я не маю права на тое, каб істоты нявінныя, а для мяне такія дарагія, аказаліся асуджанымі на пакуты.

Прачытайце газету побач з гэтым лістом, і з яе вы ўбачыце, якім быў бы мой лёс. Нельга больш праяўляць да мяне дабрыню, не падваргаючы рызыцы сваё здароўе. Мой дарагі Бертран, магчыма, ужо заплаціў жыццём за тое, што ён мой брат.

Уся наша агульная маёмасць цяпер належыць вам. Пакіньце гэтую краіну і перасяліцеся у якую-небудзь далёкую зямлю, дзе б маё імя не так часта згадвалася, як польскае або французскае. Калі наша дачка вырасце, то ўжо ўсюды забудуць пра яе няшчаснага бацьку, а з маёмасцю тваёй табе не складзе цяжкасці знайсці для яе падыходзячага мужа. Раскажы ёй, што бацька яе ніколі не быў злачынцам, ён быў

проста ахвярай нешчаслівага лёсу. Калі на ім і была нейкая віна, то ён змог пакараць сябе за яе. Будзь шчаслівай, дарагая жонка, я развітваюся з табой і прашу апекавацца нашай дачушкай”.

Быў знойдзены таксама запячатаны пакет для караля. Пазней стала вядома, што ў ім ніякага ліста не было, толькі знакі адрознення ордэнаў, якія былі атрыманы па яго міласці.

*** *

Такі быў канец братоў Стравінскіх. Ніякіх заўваг з нагоды завяршэння іх жыцця я не дазволю сабе, пакіну гэта чытачу. Калі ён будзе мець карысць для сябе з гэтага сачынення, то мая праца акажацца не марнай, а для мяне будзе найлепшая ўзнагарода.

XV. Эпілог (ад аўтара)

Пані старасціна перанесла свае няшчасці з цярпліваасцю і мужнасцю, якія ёй дала вера. Цела мужа яна перавезла ў Сілезію, там справіла па ім і памінкі.

Надалей яна занялася выхаваннем дачкі. Хаця жыццё яе склалася як бы і няблага, але перанесеныя пакуты паклалі адбітак на яе твары. Яна неяк раптоўна пастарэла, пасівела, зрабілася бледнай, маладосць сышла з яе твару. Яна пераехала ў Італію, набыла значную маёмасць у ваколіцах Ларэта, пасялілася каля манастыра сяцёр-ларэтанак, служыла Найсвяцейшай Багародзіцы, сваёй нязменнай святой апякунцы. Дагэтуль у скарбніцы кляштара паказваюць каралі з каштоўных камянёў, якія некалі падараваў ёй Людвік, калі яна збіралася стаць нявестай яго брата. Яе дачка атрымала добрае выхаванне. Яна выйшла на сямнаццатым годзе жыцця замуж за графа Бевілаква, юнака са знатнага італьянскага роду. Калі Зося забяспечыла далейшае жыццё Людвікі, то сама пасялілася ў Рыме ў кляштары манашак-урсулінак, стала паслушніцай, даверыла жыццё Богу. Сустрэлася з сябрамі, якія прыязджалі ў Рым, была заўсёды ветлівая з вандроўнымі суайчыннікамі, якія наведвалі яе.

У 1819 годзе і я пабываў у Рыме, убачыў яе жывой і часта наведваў, любаваўся яе прыгажосцю ў старасці: твар бледны, але без змаршчакоў, вялікія вочы. Яна не забывалася пра сваю родную гаворку, любіла гаварыць па-польску. А яе дачка Людвіка, якая ў маленстве пакінула радзіму, на чужой зямлі і вырасла, і пастарэла, так добра гаварыла па-польску, нібы заўсёды жыла ў гэтай мове. На гэтай мове пісала маці і ад яе атрымлівала лісты.

Зося ніколі не забывалася пра сваю радзіму. Прыслухоўвалася да гаворкі пілігрымаў, якіх я прыводзіў да яе. Адноўчы я спытаўся ў яе, ці не сумуе яна часам па нашай радзіме? Яна, паказваючы пальцам на неба, адказала мне сур'ёзна:

– Там мая Радзіма, і я па ёй не сумую.

Дачкі яе ўжо тады не было на свеце, але яе ўнукі часта наведвалі бабулю ў Рыме. Я атрымаў з яе рук падарунак, які захоўваю з найвялікшай пашанотнасцю – партрэт князя Караля Радзівіла, віленскага ваяводы у авальнай аправе. Гэта была спадчына генерала Куніцкага.

І мае частыя размовы з гэтай высакароднай старою паслужылі мне вельмі дарэчы. Калі я ў другі раз прыехаў у Рым праз дзесяць гадоў пасля гэтага, я ўжо не застаў яе, я толькі ўшанаваў яе памяць, пастаяў каля багатай грабніцы ў кляштары урсулінак, у якім яна пражыла апошнія трыццаць гадоў жыцця.

Графіня Бевілаква, наколькі я пра яе мог штосьці дазнацца, таму што яе асабіста не ведаў, была жанчына набожная, светлая, прыкладных паводзін, і хоць яна не мела чароўнай прыгажосці сваіх бацькоў, але была мілая і дабразычлівая. Яе муж падчас войн у Паўночнай Італіі быў на баку Францыі: калі ўтварылася Цызыльпінская Рэспубліка, ён быў прызначаны прэфектам ў Фарлі. Калі генерал Дамброўскі, камандзір польскіх легіёнаў, праходзіў праз Фарлі, то з групай афіцэраў наведваў прэфекта. Той прыняў іх у вялікай гасцінай, дзе паміж іншымі карцінамі віселі два партрэты, на якія яны звярнулі ўвагу. На адным малады чалавек у польскай прыдворнай сукні з ордэнам Святога Станіслава, на другім – стары ў мундзіры польскай нацыянальнай кавалерыі. Першы партрэт павінен быць знаёмы чытачу, другі патрабуе тлумачэння. Ксёндз Навахацкі быў не толькі святаром. Ён намаляваў генерала Куніцкага сваім пэндзлем. Але пані старасціна загадала перамаляваць карціну, папрасіла зрабіць гэта аднаго з найпершых тамтэйшых жывапісцаў. Так яна стала упрыгожваннем гасцінай. Падзівіліся госці, гледзячы на партрэты, якія нагадалі ім пра Польшчу. Але якое ж было іх здзіўленне, калі гаспадыня дома, якая прыйшла на іх прыём, пачала да іх гаварыць на найчысцейшай польскай мове. Яна і апавядала ім, што гэта партрэты яе дзеда і бацькі.

Граф Мяцельскі вылечыўся ад атрыманай раны на той дуэлі, калі так высакародна абараняў гонар брата. Аднак і ён не дажыў да паважнага веку. Як вайсковец ён, несумненна, дасягнуў бы вышэйшых пасадаў і чыноў, але на вайне, распачатай паміж Францыяй і Англіяй за незалежнасць амерыканцаў, будучы на той час палкоўнікам, загінуў у пераможным паходзе на востраў Табаго, не пакінуўшы ніводнага нашчадка.

Пані чэснікава нягледзячы на тое, што была лёгкадумнай, лічылася добрай жанчынай. Яна захавала да канца добрыя адносіны з пані Зосяй. Калі яе дачка выходзіла за графа Бевілакву, чэснікава прыехала на вяселле, аж на бераг Адрыятычнага мора, каб у апошні раз убачыць стрыечную сястру, і правяла ўвесь

год з ей. Яе сувязі з князем Варагіным спыніліся. Не было ні разводу, ні сварак, але, захоўваючы пры гэтым ўзаемную павагу, яны мірна расталіся адзін з адным.

Калі кароль Панятоўскі перанёс сваю кватэру ў Пецярбург, пані чэснікава была адной з нямногіх людзей яго двара, якія з'язджаць з Варшавы не захацелі. Кароль прызначыў ёй пажыццёвы пенсіён у шэсцьсот злотых у год, які пасля смерці караля новы ўрад таксама выплочваў ёй. Старыя яшчэ памятаюць, як у першыя гады XIX стагоддзя збіраліся ў яе на вечары суайчыннікі з правінцыі, якія прыехалі па справах. Ніхто з іх не застаўся без яе дапамогі і заступніцтва, калі бываў у сталіцы. Князь Варагін, як і яна, пастарэў, але іх узаемная любоў ператварылася ў самую шчырую прыязнасць, і гэта яны захавалі да смерці. Чэснікава ў апошнія гады жыцця стала вельмі набожнай, і ў яе можна было сустрэць мноства святароў, якія імкнуліся ў сталіцы атрымаць духоўную дапамогу. Да апошняга дня яна захоўвала свой вясёлы досціп і паблажлівасць да чалавечых слабасцяў, таму яе вельмі шкадавалі, калі яна пайшла з жыцця. У Кранштаце ў лацінскай царкве можна ўбачыць помнік ёй, пастаўлены за кошт князя. Яе муж пасля развалу краіны, не маючы магчымасці жыць без двара, пасяліўся ў Пулавах пад апекай генерала падольскіх зямель. Невялікая кампенсацыя, якую ён атрымліваў ад прускага ўрада на Вялюньское староства, і шчадроты князя былі адзінай яго падтрымкай да самай смерці.

Вазгірда пасля падзей, якія супакоілі краіну, вярнуўся ў Літву. Бываў у гасцях у князя ваяводы, але ўжо нічога не было ранейшага ў гэтым некалі вясёлым і дасціпным шляхціцы, душы нясвіжскіх забаў. Хмурны, пануры, ён разумеў, што грамадства людзей не любіла яго, ды і ён быў для яго невыносны. Закапаўся ў вёсцы са сваім Скалубам, ні ў кога не бываючы, а часта нават хаваючыся ад тых, хто прыязджаў да яго і хацеў сустрэцца. Нават запал да палявання пакінуў яго, што ўразіла самога Скалубу. Нарэшце, ахоплены змрочнымі думкамі, праз два гады нечакана паехаў у Вільню і там ўступіў у брацтва бернардынцаў, жыві там пад кіраўніцтвам айца Клеафаса, якога вельмі паважаў. Айцец Клеафас ужо каля трох гадоў быў магістрам. Бернардынцы прынялі Вазгірда ў свае шэрагі, далі яму імя Міхаіл, што ён прыняў з вялікай радасцю. Некалі ў час вучобы ён не адрозніваўся вялікай стараннасцю, нават не вывучыў ніводнай малітвы. А цяпер ён настолькі захапіўся манаствам, што неўзабаве стаў святаром. У гэта цяжка паверыць, і ўсё ж сумневаў няма, што, ледзь ён стаў манахам, як яго перасталі мучыць змрочныя думкі, ён стаў сапраўдным бернардынам, набожным, але вясёлым, часам да грубасці. Калі айцец Міхаіл, першы раз пабываў у Нясвіжы, князь Пана Каханку спачатку яго не пазнаў, але потым не было мяжы ягонай радасці. Цэлы тыдзень не адпускаў яго ад сябе, зрабіў вялікае ахвяраванне на Віленскі манастыр. Не адступіўся пакуль не ўгаварыў яго пераехаць у Нясвіж.

Час ад часу айцец Міхаіл праводзіў імшу па свайму сябру, пры гэтым ён заліваўся слязамі.

Успамінаць пра ранейшае ён не любіў. Хаця і быў яшчэ здаровым і дужым, але не дажыў да позняй старасці.

Кузьма Касінскі ў вельмі старым узросце памёр у Сенегале, дзе атрымліваў пенсіён на чатыраста скуда, які яму штогод плаціў князь Станіслаў Панятоўскі, сын караля. Калі я пабываў у Сенегале, то, даведаўшыся, што ён яшчэ жывы, захацеў пазнаёміцца з ім, каб распытаць пра яго жыццё.

Фліч ажаніўся на аўдавейнай шынкарцы. Так, як яны і задумалі, купілі сабе дом у Варшаве, і былая прыслужніца пачала сама гаспадарыць, але што яна ні заробіць, то ўсё муж прап'е. Ён так распусціўся, што з амаль не выходзіў з п'янага стану. Дзеля гарэлкі выкрадаў з дому ўсё, што трапіцца пад руку. Справа дайшла да таго, што куфар жонкі апусцеў. Дадаць да таго частыя сваркі каханкаў, якія звычайна заканчваліся тым, што Кубусь неміласэрна збіваў Еўку. У рэшце рэшт, гаспадарка была разбурана, муж з жонкай збыднелі. У Фліча ад выпіўкі пачалася белая гарачка, яго нішто не магло выратаваць. І Еўка, зусім страціўшы здароўе, да самай смерці, якая надарылася пасля пахавання мужа, жыла на невялікі пенсіён, які кароль загадаў ёй выплачваць.

Чэслаў Буньчукевіч, пасля таго, як атрымаў адпісанае яму ад свайго гаспадара, падабраў сабе прыстойную гаспадыню ў жонкі, узяў маёнтак у арэнду, і пры стараннасці і дбайнай працы зарабляў добрыя грошы. Але яму было маркотна ў Літве, дзе яго называлі “пан шатны”, выехаў на Падолле, там разбагацеў. Яго нашчадкі цяпер знатныя грамадзяне.

Айцец Клеафас, *satiatus annorum* (задаволены стары, лац.) ужо даўно памёр, як і святар Навахацкі, і іншыя. Як сказаў ксёндз Нарвойш у развітальнай казані на пахаванні княгіні Таіды Вішнявецкай: "Свет – гэта магіла, дзе пакаленні ляжаць пластамі, пакуль не паўстануць па голасе трубы”.

КАНЕЦ

Эпілог (ад перакладчыка)

Шкада было развітвацца з героямі твора, з якімі пражыў амаль паўгода падчас працы над яго перакладам. Асабліва шкада яшчэ і таму, што фінал у ім не тыповы для цяперашніх мастацкіх твораў са шчаслівым канцом. Можна для таго, каб хоць крыху сусцешыць засмучаных чытальнікаў, хачу дадаткова распавесці пра лёс аднаго з галоўных персанажаў гэтага твора – Міхала Стравінскага. Аўтар вывеў яго як літаратурнага персанажа. Але ў яго быў рэальны прататып. Толькі звалі яго Станіслаў Стравінскі. Ён на самай справе прымаў удзел у выкраданні караля. Але далейшы лёс яго быў іншы. Вось якія звесткі ёсць пра яго ў інтэрнэце. Прозвішча далей усюды без мяккага знака, як у тэксце:

“Станіслаў Стравінскі, сын Францішка Тадэвуша Стравінскага, унук Лявона Базыля Стравінскага (*1699; † 1736), трэцяга мечаносца і спадчынніка Тшэцякішкаў у Літве і Катажыны Вайдзевіч, належаў да роду Стравінскіх, верагодна, герба Суліманскіх, які ўзнік пад Трокамі ў Літве, дзе сваякі згадваюцца ў дакументах з сярэдзіны XVII ст. (прозвішча паходзіць верагодна ад ракі Стравы, што працякае напалёк ад Коўна і Трокаў).

Быў (тытулярным) кавалерыйскім капітанам павета Старыя Дубы былога Смаленскага ваяводства, якое канчаткова падпала пад Расію ў 1654 годзе. Калі яму было каля трыццаці гадоў, ён уступіў у Барскую канфедэрацыю і стаў арганізатарам і камандзірам кароткага і амаль бяскрыўнага выкрадання паўстанцамі польскага караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага ў ноч з 3 на 4 лістапада 1771 г. у Варшаве. Стравінскі не трапіў у палон, яму ўдалося ўцячы. Паводле непацверджаных звестак, ён паехаў у Рым і паступіў у манастыр пад выдуманым імем. У Польшчу вярнуўся ў часы Варшаўскага княства і стаў парафіяльным святаром у адной з парафій Аўгустоўскага ваяводства, дзе і памёр.

Часам ён згадваецца як прадзед кампазітара Ігара Стравінскага, але ў вельмі падрабязным артыкуле ў *Polski Słownik Biograficzny* пра гэта ўвогуле не гаворыцца. Акрамя таго, што яго блытаюць з іншым Станіславам Стравінскім, ён выклікае сумневы і як прадзед кампазітара”.

У інтэрнэце таксама апавядаецца, што толькі вясной 1773 г. адбыўся суд над 34 змоўшчыкамі, якія трапілі ў палон. Прыгаворам сеймавага суда ад 2 верасня 1773 г. яны былі прыгавораны да вышэйшай меры пакарання. Адзіны прысуд, які быў прыведзены ў выкананне, тычыўся Лукаўскага, якому публічна адсеклі галаву на гарадской плошчы Старога горада.

Браты Міхала, Людвік і Бертран, персанажы выдуманя, звестак пра іх знайсці не ўдалося. Відаць, і ўсё, што апісваецца ў кнізе, акрамя гісторыі з выкраданнем караля, нішто іншае, як аўтарскі вымысел. Гісторыя жыцця братоў Стравінскіх дазволіла Жавускаму разгарнуць у сваім рамане панарамную карціну жыцця ў даўнія часы, пра якія ён дасканальна ведаў і здолеў апісаць з мноствам падрабязнасцей, якія цяпер выклікаюць цікавасць, захапляюць сваёй яскравасцю і праўдзівасцю.

Змест

Прадмова.

Том I

- I. Уступ.
- II. Старапольская адукацыя.
- III. Навучанне судовай справе.
- IV. Міхал стаў адвакатам.
- V. Замежнае выхаванне.
- VI. Заручыны.
- VII. Сустрэча сяброў.
- VIII. Смерць праведніка.
- IX. Ліст вялюньскага старасты да князя генерала падольскіх зямель.
- X. Ліст другі вялюньскага старасты князю генералу падольскіх зямель.
- XI. Дарога ў Нясвіж.
- XII. Элегантнасць двух светаў.
- XIII. Імяніны.
- XIV. Баль. Добрая пара.
- XV. Ліст старасты вялюньскага да графа Мяцельскага.

XVI. Дом шляхетнага вяльможы.

XVII. Духоўныя спрэчкі.

ТОМ II

I. Прыбыццё старасты ў Няводаў.

II. Стараста ў Няводаве.

III. Дуэль.

IV. Прызнанне.

V. Прыбыццё пані кашталянавай.

VI. Ліст кашталянавай камергеру Гінтаўту.

VII. Выздараўленне старасты.

VIII. Урыўкі з дзённіка старасты.

IX. Ліст камергера Гінтаўта да кашталянавай лівонскай.

X. Пачатак канфедэрацыі.

XI. Адкрыццё.

XII. Катастрофа.

XIII. Слуга ранейшых часоў.

XIV. Вызваленне.

ТОМ III

I. Выезд у Варшаву.

II. Вялікі свет.

III. Кароль Станіслаў Аўгуст.

IV. Чэнстахова.

V. Выезд у Варшаву.

VI. Прадчуванне.

VII. Вечар у вялікім свеце.

VIII. Карчма пад Марымонтам.

IX. Каралеўская красамоўства.

X. Перамога старасты.

XI. Размова з каралём.

XII. Турма.

XIII. Неспадзяванае здарэнне.

XIV. Апошняя глава.

Эпілог.

Пасляслоў'е перакладчыка.

Michas Kenka: Translation of Henryk Zhavuski's Novel "November", Vol.III
(webzine "Kultura. Natsyja", issue 30, November 2022, 221-319, www.sakavik.net)

I hereby present to the readers of *Kultura. Natsyia* the final chapters of translation of Polish writer Henryk Zhavuski's (1791-1866) novel entitled "November". This is a piece of writing dealing with historical themes during the time of the last Polish king, Stanislaw Avgust Paniatouski. The book's subject material relates to the span of years from 1760 to 1780. It is of interest to any Belarusian reader because the narrative takes place on Belarusian soil that include geographical places such as Niasvizh, Slutsk and their surrounding territories. It describes to the reader the lives and times of two nobleman who happen to be brothers, Mikhal and Liudvik. One of them was raised according to ancient Polatsk (sometimes called "Sarmatski") traditions while the other was raised under the influence of western culture which had entered Poland from France and Germany.

Михась Кенька: Перевод романа Генрика Жавуски «Листопад», т. III (резюме)
(веб-журнал "Культура. Нацыя", вып. 30, ноябрь 2022, 221-319, www.sakavik.net)

Предлагаю читателям журнала «Культура. Нацыя» заключительные главы перевода романа «Листопад» польского писателя Генрика Жавуски (1791-1866) (Том III: Главы I-XIV). Это историческое произведение времен последнего короля Польши Станислава Августа Понятовского. Сюжет разворачивается в 1760-1780 годах. Роман интересен белорусскому читателю тем, что действие разворачивается на белорусских землях - в Несвиже, Слуцке и их окрестностях, повествует о двух местных дворянах - братьях Михаиле и Людвике. Один из них вырос в старых польских, так называемых «сарматских» традициях, другой вырос под влиянием западной культуры, которая была привезена в Польшу из Франции и Германии.